

Arūnas Streikus

Kontroliuojami kultūriniai ryšiai su užsieniu

Vilnius

I. Kultūrinės komunikacijos su išeivija atkūrimas

1.1. Kultūrinių ryšių atkūrimo prielaidos

Sovietų okupacija nutraukė natūralią Lietuvos kultūros raidą. Didžiajai kultūrinio elito daliai nuo sovietinės prievartos pasitraukus į Vakarų, ji buvo dirbtinai padalyta į du vienas nuo kito hermetiškai izoliuotus pasaulius, kurie vystėsi visiškai skirtingomis sąlygomis. Išeivijos menininkai ir intelektualai mėgino tęsti nepriklausomybės metais subrendusią modernios tautinės kultūros tradiciją. Naujos egzistencinės patirtys ir kitokia kultūrinė aplinka kai kuriems iš jų atvėrė platesnes savirealizacijos galimybes ar suteikė papildomų impulsų kūrybai, tačiau kita vertus, betarpiško ryšio su gimtuoju kraštu trūkumas irgi smarkiai varžė jų kūrybines potencijas. Tuo tarpu meninė kūryba ir humanitariniai mokslai Lietuvoje bent jau per pirmąjį okupacijos dešimtmetį pirmiausia atliko režimo ideologinio įrankio funkciją, o jų sąsajos su prieškarine kultūrine tradicija buvo labai ribotos. Kita vertus, pokario metais Lietuvoje subrendusi nauja kultūrininkų karta, skirtingai nei vyresnės generacijos atstovai, kurie aktyviai dalyvavo įtvirtinant režimą ir buvo smarkiai ideologiškai angažuoti, buvo psichologiškai geriau pasirengusi atkurti nutrūkusius ryšius su išeivijoje išsaugota kultūrine tradicija. Chruščiovinio „atšilimo“ sąlygomis kiek prasivėrus „geležinei uždangai“, vėl atgijo ir Vakarų kultūros trauka. Dėl ribotų tiesioginės komunikacijos galimybių, kalbinio barjero, išeivija natūraliai galėjo tapti svarbiu grįžimo į Vakarų kultūros lauką tarpininku.

Išeivijos politinės ir kultūrinės įtakos neutralizavimas buvo vienas iš aktualiausių sovietų režimo uždavinių per visą okupacijos laikotarpį. Kita vertus, ne mažiau svarbu, ypač vietiniams režimo talkininkams, buvo užsitikrinti bent dalies išeivijos palankumą. Per pirmąjį okupacijos dešimtmetį tokios paramos režimas galėjo tikėtis tik iš negausios ir minimalią įtaką turėjusios prokomunistinės išeivijos grupės, kurią atstovavo tokios figūros kaip Antanas Bimba ar Rojus Mizara. Po J. Stalino mirties, kai neišvengiamo karinio konflikto su kapitalistiniu pasauliu viziją pakeitė taikios komunizmo ekspansijos arba „taikaus sambūvio“ doktrina, tokia padėtis negalėjo tenkinti sovietų režimo. Todėl buvo pradėta ieškoti naujų darbo su išeivija metodų. Gan greit buvo subrandinta idėja, kad vienas iš geriausių kelių suvilioti didesnę dalį išeivijos galėtų būti kontroliuojami kultūriniai ryšiai. Lietuvos aneksijos nepripažinimo politikos kontekste išeiviams tokie ryšiai atrodė mažiau pavojingi nei bendravimas su okupuotu kraštu ekonominėje ar juo labiau politinėje plotmėje, tačiau režimui jie turėjo didžiulę vertę, visų pirma, didinant jo legitimumą krašto viduje.

Taigi nors ir vedinos skirtingų tikslų kultūriniu bendradarbiavimu buvo suinteresuotos visos pusės: grįžti į natūralią kūrybos terpę trokštantys išeivijos menininkai, prarastos kultūrinės

tradicijos ieškanti humanitarinė inteligentija Lietuvoje ir savo padėtį sustiprinti siekianti valdžia. Sovietų Lietuvos kultūros ir mokslo veikėjai JAV, kur susitelkė didžiausia išeivijos diaspora, pradėjo lankytis po to, kai 1958 m. JAV ir Sovietų Sąjunga pasirašė kultūrinių ir mokslinių mainų sutartį. Septintojo dešimtmečio pradžioje JAV viešėjo poetai Eduardas Mieželaitis ir Justinas Marcinkevičius, filosofas Eugenijus Meškauskas, Vilniaus universiteto rektorius Jonas Kubilius ir kiti. Tačiau jų kontaktai su išeivijos inteligentais dar buvo gana riboti, daugiausia jie bendravo su vadinamosios pažangiosios srovės atstovais. Didžioji išeivijos dalis iš pradžių taip pat gana atsargiai sutiko sovietų iniciatyvą plėsti kultūrinį bendradarbiavimą, tačiau neilgai trukus požiūriai diferencijavosi. Septintojo dešimtmečio viduryje susiformavo savotiška kultūrinių ryšių su kraštu šalininkų koalicija, kurios branduolį sudarė „Santaros-Šviesos“ veikėjai. Pasisakantys už ryšius su Lietuva laikėsi nuomonės, kad kontaktai lietuviams išeivijoje ir Lietuvoje daug svarbesni ir reikalingesni negu okupantui. Šie ryšiai tėvynainiams Lietuvoje padėtų susipažinti su Vakarų meno ir mokslo naujovėmis, įvertinti Vakarų mąstysenos pranašumą prieš sovietinę diktatūrą, o išeivija labiau priartėtų prie prarastos tėvynės, pagyventų savo politinį-kultūrinį gyvenimą, jaunesniąją kartą sudomintų tėvų gimtine¹. Be to, vis labiau tautiniais motyvais besidangstanti sovietinės Lietuvos kultūra, be abejonės, darėsi patrauklesnė nemažai daliai išeivių.

1.2. Pirmieji mėginimai tiesti tiltus (1966-1972 m.)

Kultūrinių ryšių su išeivija atkūrimo iniciatyva akivaizdžiai priklausė sovietinei pusei. Šiems ryšiams suaktyvinti 1964 m. buvo įkurtas KGB globojamas Kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje komitetas (nuo „Tėviškės“ draugija), kuris perėmė iki tol Berlyne veikusios specialios grupės darbui tarp išeivių funkcijas, taip pat ir jos leistą laikraštį užsienio lietuviams „Tėvynės balsas“ (nuo 1967 m. „Gimtasis kraštas“). Siekdamas paskatinti išeivijos menininkus drąsiau atsigręžti į Lietuvą, sovietų režimas ryžosi šiek tiek praverti langą į iki tol po devyniais užraktais slėptą jų kūrybą. 1966 m. rudenį Vilniuje buvo surengta dailininko Viktoro Vizgirdos paroda, į kurios atidarymą buvo sudarytos galimybės atvykti ir pačiam autoriui. Tais pačiais metais literatūriniame žurnale „Pergalė“ pirmą kartą buvo išspausdintas išeivijos autoriaus kūrybos fragmentas – keletas poeto Vlado Šlaito eilėraščių iš jo naujausio rinkinio. Nuo 1966 m. vidurio „Pergalėje“ taip pat pradėtos spausdinti, dažniausiai Kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje komiteto pirmininko pavaduotojo Vytauto Kazakevičiaus parengtos apžvalgos „Iš užsienio lietuvių kultūrinio gyvenimo“. Žurnale „Kultūros barai“ kiek vėliau atsirado rubrika „Lietuviai užsienyje“.

¹ D. Dapkutė, D. Kuizininė, *Laisvas žodis laisvame pasaulyje: atviro žodžio mėnraštis „Akiračiai“ 1968-2005 m.*, Vilnius, 2010, p. 27.

Pirmuoju didesniu tokio bendravimo išbandymu tapo garsioji 1967 m. vasarą surengta išeivijos krepšininkų viešnage Lietuvoje. Kaip liudija prie viešnagės organizavimo daug prisidėjęs V. Kazakevičius, šis sumanymas taip pat gimė Lietuvoje, kultūrinio bendravimo su išeivija aktyvistų galvose. Tiesa, jį įgyvendinti pasirodė ne taip lengva, nes KGB ir kai kurie dogmatiškesnių pažiūrų LKP CK funkcionieriai baiminosi galimų negatyvių tokio projekto padarinių, visų pirma, nacionalistinių nuotaikų proveržio. Vis tik JT bibliotekoje tuo metu dirbęs Levas Vladimirovas sugebėjo įtikinti A. Sniečkų, kad krepšininkų viešnage duos daugiau naudos nei žalos². Kultūrinio bendradarbiavimo su kraštu šalininkai anapus Atlanto krepšininkų kelionę, kurios metu pirmą kartą mėginta užmegzti neoficialius ryšius su Lietuvos kultūrininkais ir perduoti jiems slapta atvežtą literatūrą, taip pat vertino kaip savo laimėjimą³. Toks iš pirmo žvilgsnio paradoksalus vertinimų sutapimas slėpė skirtingus abiejų kultūriniais ryšiais suinteresuotų pusių tikslus: vieniems svarbiausia buvo propagandinis efektas, kitiems – nematoma įtaka iš vidaus.

Naivu būtų manyti, kad sovietų režimas neižvelgė galimų neigiamų kultūrinių ryšių pasekmių. Tačiau KGB pakankamai pasitikėjo savo galimybėmis akylai kontroliuoti atvykstančius išeivijos kultūros veikėjus ir laiku užkirsti kelią nepageidaujamam jų poveikiui. Remdamasis SSRS KGB pirmininko 1968 m. gegužės 8 d. įsakymu „Apie valstybės saugumo organų uždavinius kovojant su priešo ideologine diversija“, LSSR KGB reguliariai sudarinėjo išsamius planus kovai su „ideologinėmis diversijomis prieš inteligentiją“. Beveik kiekvienas atvykusių žymesnių išeivijos kultūros veikėjų žingsnis buvo sekamas pasitelkus KGB agentus ar vadinamojo išorinio stebėjimo būdu, o į mėginimus ištrūkti iš šio voratinklio buvo operatyviai reaguojama. Išeivijos krepšininkų vizitą KGB pareigūnai taip pat vertino kaip sėkmingą akciją, nes jo „aptarnavimas buvo organizuotas gerai, todėl mes turėjome iš to daugiau naudos, nei priešininkas“⁴.

Nuo pat pradžių kaip vienas svarbiausių ryšių su išeivija plėtros privalumų išskirta tai, kad jie skaldo išeivijos vienybę. Manyta, kad to galima pasiekti vykdant aktyvią kultūrinę infiltraciją į išeiviją, todėl Kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje komitetas nuo septintojo dešimtmečio pabaigos nuosekliai stiprino „kultūrinio darbo laimėjimų“ sovietų Lietuvoje propagandą: išeiviams buvo masiškai siuntinėjamos valdžios numylėtų rašytojų knygos, rengiamos dailės kūrinių parodos, demonstruojami kino filmai. Svarbiausiais tokios propagandos ruporais tapo savaitraštis „Gimtasis kraštas“ bei nuo 1968 m. pradėtas leisti specialus, gausiai iliustruotas išeiviams skirtas kalendorius. Siekiant sužadinti platesnės išeivijos dalies simpatijas sovietų Lietuvai, stengtasi ne tik priminti

² V. Kazakevičius, „Kai kultūrininkai ir net politikai vadinti...krepšininkais“, *Diena*, 1996, kovo 5 – liepos 2 d.

³ L. Mockūnas, „Kultūrinės infiltracijos pradžia – 1967 m. išeivijos krepšininkų išvyka į Lietuvą“, *Akiračiai*, 1998, nr. 7-9.

⁴ LSSR KGB I-ojo skyriaus viršininko V. Karinausko pranešimas 1969 m. kovo 12 d. vykusiame operatyvinių darbuotojų pasitarime, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau LYA), f. K-1, ap. 3, b. 671, l. 68.

gimtinės gamtos grožį, bet ir apeliuoti į tai, kad čia saugomas bei puoselėjamas tautinės kultūros paveldas. Pavyzdžiui, 1969 m. Kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje komitetas parengė išeiviams skirtą fotografijų parodą „Senasis lietuvių liaudies menas“, taip pat užsakė dokumentinį filmą apie kultūros ir istorijos paminklų apsaugą Lietuvoje.

Siekiant neutralizuoti išeivijos reiškiamus priekaištus dėl kultūrinių ryšių vienkryptiškumo ir išeivių kūrybos ignoravimo, selektyviai buvo pristatoma iš išeivių meninė kūryba. Nuo septintojo dešimtmečio pabaigos Lietuvoje pradėtos leisti sovietų ideologijai nepavojingų išeivijos rašytojų knygos: 1969 m. buvo išleistas Mariaus Katiliškio romanai „Miškais ateina ruduo“ ir Fausto Kiršos poezijos rinktinė „Pelenai“, 1970 m. – Kazio Almeno istorinis romanas „Šienapjūtė“, 1971 m. – Jono Meko, o 1972 m. Algimanto Mackaus poezijos rinkiniai. Dažniau pradėtos rengti ir išeivijos dalininkų parodos: 1970 m. buvo surengta pirmoji Vokietijoje gyvenusio Alfonso Krivicko paroda, 1971 m. – Vytauto Igno ir dar viena V. Vizgirdos. Ideologinio budrumo sargai aišku pasirūpino, kad išeivių kūryba būtų „teisingai“ suprasta. Antai vienas iš svarbiausių kultūrinių ryšių programos architektų, Lionginas Šepetys, 1971 m. „Pergalės“ žurnale išeivijos dailininkus sugrupavo pagal jų nutolimo nuo realistinės tradicijos laipsnį, o savo samprotavimus apibendrino išvada, kad tik savoje žemėje galima išlikti autentiškos nacionalinės tradicijos tęsėju⁵.

Nuo septintojo dešimtmečio pabaigos Lietuvoje leista vis dažniau lankytis ir apolitiškai nusiteikusiems žymiesiems išeivijos mokslininkams humanitarams. 1967 m. buvo atvykęs literatūrologas Bronius Vaškelis, 1968 m. – archeologė Marija Gimbutienė, 1969 m. – kalbininkas Antanas Salys, 1971 m. – semiotikas Algirdas Julius Greimas. Dar viena kontroliuojamos išeivijos ir sovietų Lietuvos kultūrinės komunikacijos dalis buvo ir užjūryje atsidūrusių svarbių kultūrinio paveldo objektų perdavimas į valstybines saugyklas. Viena vertus, tai turėjo afišuoti valdžios susirūpinimą šiuo paveldu, kita vertus, išeivių įtikinimas perduoti vertybes valstybinėms okupuoto krašto institucijoms turėjo paliudyti jų pasitikėjimą šiomis institucijomis. Pirmasis tokio bendradarbiavimo atvejis buvo 1971 m., kuomet Kanados lietuvis Anas Lymanas Kultūros ministerijos atstovams perdavė pas jį buvusio Vydūno archyvo dalį.

Ypatingas vaidmuo kultūrinių ryšių su išeivija kontrolės ir planavimo sistemoje buvo skirtas KGB, kuris ne tik rūpinosi atvykstančių į Lietuvą išeivių sekimu, agentų verbavimu tarp išeivių, bet ir aktyviai dalyvavo nustatant kultūrinių ryšių formas. Kadangi aktyviausiai kultūrinių ryšių idėją išeivijoje rėmė „Santaros-Šviesos“ federacija, didžiausias KGB dėmesys taip pat buvo nukreiptas į šią organizaciją. 1970 m. pradžioje LSSR KGB parengė vieną iš pirmųjų agentūrinių-operatyvinių priemonių, nukreiptų prieš „Santara-Šviesą“, planų, kuriame nemažai dėmesio skirta ir kultūrinių

⁵ L. Šepetys, „Lietuvių dailė svetur“, *Pergalė*, 1971, nr. 11, p. 128-129.

ryšių kontrolei bei manipuliavimui jais. Kaip liudija šis dokumentas, vienas iš didžiausių KGB rūpesčių buvo neutralizuoti mėginimus kultūrinių ryšių kanalu skleisti ideologiškai žalingą įtaką inteligentijos tarpe. Tuo tikslu numatyta stiprinti agentūrines pozicijas tarp tų kultūros atstovų, kuriems „Santaros-Šviesos” lyderiai rodo padidintą dėmesį⁶. Numatytos ir priemonės, kaip užkirsti kelią „Santaros-Šviesos” veikėjų mėginimams įvežti į Lietuvą federacijos leistus periodinius leidinius („Metmenys”, „Akiračiai”) bei knygas. Pavyzdžiui, planuota į Maskvą pasiųsti lietuvių kalbą mokantį operatyvinį darbuotoją, kuris naudodamas muitininko priedangą, galėtų tikrinti atvykstančių išveiviu bagažą ir konfiskuoti ideologiškai žalingą literatūrą.

Paštu į Lietuvą siunčiamus išveivijoje leistus periodinius leidinius ir knygas tikrino Glavlitas, todėl šiuo kanalu išveivių literatūra geriausiu atveju galėjo pasiekti tik didžiųjų bibliotekų specfondus⁷. Nepaisant šių užkardų, „ideologiškai žalinga” išveivijos literatūra vis dėlto pasiekdavo Lietuvos kultūrinę elitą ir buvo gana plačiai paplitusi, ypač jaunesnės kartos kūrėjų tarpe, žadindama jų nonkonformistines nuotaikas⁸. Be to, nuo septintojo dešimtmečio pabaigos išveivijos leidiniuose („Metmenys”, „Akiračiai”, „Aidai“) išveivijos literatūros kritikai pradėjo reguliariai recenzuoti grožinę literatūrą, išleidžiamą Lietuvoje. Anot L. Mockūno, „priešingai Lietuvoje vedamai oficialiai propagandos linijai, išveivijos kritikai visada pabrėždavo lietuvių literatūros, rašomos Lietuvoje ir užsienyje, vienovę, kad abi literatūros priklauso tai pačiai lietuvių literatūrai”⁹. Išveivijos kritikai, žinoma, palankiau vertino tuos autorius, kurie stengėsi ieškoti naujų estetinės raiškos formų, kurių kūryba nebuvo ideologiškai angažuota ar užslėpta forma mėgino kritikuoti sovietinę sistemą.

Tai negalėjo patikti Lietuvos kultūrinio gyvenimo prievaizdams ir jų favoritams. Nepajėgdami sustabdyti išveivijos literatūros plitimo, jie mėgino bent sovietinės spaudos puslapiuose polemizuoti su išveivijos kritikais ir kūrėjais. Į polemiką su išveivijos kūrėjais įvairių manipuliacijų ir spaudimo pagalba mėginta įtraukti ir didelį autoritetą turėjusius, anksčiau nuo sovietinių represijų nukentėjusius intelektualus. Pavyzdžiui, dar 1966 m. „Tėvynės balse” buvo išspausdintas Antano Miškinio sonetas, kuriuo jis atsakė į viename iš Jono Aisčio eilėraščių išreikštą padėką Dievui, kad jam pavyko išvengti sovietinės tikrovės. KGB pavyko priversti ir Juozą Keliutį viešai pareikšti režimui priimtina požiūrį į kultūrinius ryšius su išveivija. KGB darbuotojų suredaguotas J. Keliuočio

⁶ 1970 m. kovo 5 d. patvirtintas LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių, nukreiptų prieš „Santaros-Šviesos” federaciją, planas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 674, l. 75.

⁷ Plačiau apie tai žr.: A. Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956-1990 m.”, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 1, p. 55-56.

⁸ L. Mockūnas, „Knygų keliai į Lietuvą”, *Metai*, 1992, nr. 12, p. 96-107; S. Gedos atsakymai į E. Lubytės klausimus, *Vincas Kisarauskas: dienaščiū, atsiminimai*, Vilnius, 1999, p. 162; „Atverti savo duris ir eiti patiems: su poetu Marcelijum Martinaičiu kalbasi literatūrologas Ričardas Pakalniškis”, *Metai*, 1993, nr. 12, p. 70-71; J. Juškaitis, *Lyra ant gluosnio*, Vilnius, 1998, p. 246-247.

⁹ L. Mockūnas, „Kultūrinės infiltracijos pradžia – 1967 m. išveivijos krepšininkų išvyka į Lietuvą”, *Akiračiai*, 1998, nr. 9, p. 6.

straipsnis, kurio didžioji dalis skirta kultūriniais laimėjimams sovietų Lietuvoje išaukštinti, baigiamas raginimu statyti tiltą, „tik ne tokį, kurio sprogdinimo įrenginiai iš anksto skirti ideologinei diversijai, o tikrą kultūrinio bendravimo tiltą, paremtą kūrybos ir gilios atsakomybės už gimtojo krašto kultūrą konstrukcijomis“¹⁰. Tokie pareiškimai buvo ne tik naudingi sovietų propagandai, bet ir gerokai sumažino šių asmenų autoritetą Lietuvoje ir išeivijoje, ko pirmiausia ir siekė sovietų saugumas.

1. 3. Kultūriniai ryšiai ideologinės stagnacijos kontekste (1972-1984 m.)

Kultūrinio gyvenimo ideologinės kontrolės sugriežtinimas, Lietuvoje pradėtas po Romo Kalantos susideginimo ir neramumų Kaune, atsiliepė ir kultūrinių ryšių su išeivija tolesnei eigai. Pradinį entuziazmą plėsti bendradarbiavimą su liberaliąja išeivijos dalimi keitė vis šaltesnio tono vieši kaltinimai, kad ir liberalai kultūrinius ryšius naudoja ideologinei diversijai vykdyti. LSSR KGB 1972 m. rugpjūčio mėnesį parengtame dar viename prieš „Santarą-Šviesą“ nukreiptų agentūrinių-operatyvinių priemonių plane buvo konstatuota, kad ši organizacija stiprina savo ardomąją veiklą. Atsižvelgiant į tai, išsikeltas uždavinys žymiai apriboti „Santaros-Šviesos“ įtaką tiek Lietuvoje, tiek išeivijoje. Visų pirma, numatytos naujos agentūrinio išsiskverbimo į „Santaros-Šviesos“ federaciją galimybės. Siekiant užkirsti kelią kenksmingai „Santaros-Šviesos“ atstovų veiklai, numatytos griežtesnės priemonės ir prieš tuos asmenis, kurie platina su savimi atsivežtą antisovietinę literatūrą: tokie atvejai turėjo būti dokumentuojami ir tuo remiantis platintojai deportuojami, jiems uždedamas draudimas ateityje vėl atvykti į Lietuvą. Skirtingai nei ankstesniuose panašaus pobūdžio planuose, šiame jau atsirado dalis, kurioje išvardytos priemonės „Santaros-Šviesos“ lyderių kompromitavimui [priedas nr. 1]¹¹.

Sustiprėjusi ideologinė konfrontacija kultūrinių ryšių su išeivija plotmėje dar stipriau pradėjo reikštis nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio. Pasikeitęs požiūris į santykius su liberaliais išeivijos sluoksniais ypač aiškiai užfiksuotas „Tėviškės“ draugijos ataskaitoje apie darbą 1976 m.: „Atsirado gana aktyvi jaunų intelektualų grupuotė „Šviesa-Santara“, kuri aštriai kritikavo reakcines organizacijas, pasisakė už ryšius su Lietuvos TSR, tačiau greitai buvo mūsų demaskuota kaip organizacija, propaguojanti tokį pat antikomunizmą kaip ir senosios reakcinės organizacijos, tik labiau rafinuota forma, mėginanti panaudoti ryšius su Lietuva ideologinėms diversijoms prieš Tarybų Sąjungą vykdyti“¹². Viešai ir slaptai kovodamas prieš „Santaros-Šviesos“ pastangas perimti iniciatyvą kultūrinių ryšių srityje į savo rankas, sovietų režimas stengėsi į kultūrinį bendravimą

¹⁰ J. Keliuotis, „Tiltas, kurio dar nėra“, *Kultūros barai*, 1971, nr. 12, p. 21-23.

¹¹ 1972 m. rugpjūčio 14 d. patvirtintas LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių, nukreiptų prieš „Santaros-Šviesos“ federaciją, planas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 689, l. 271.

¹² Ataskaita apie „Tėviškės“ draugijos darbą 1976 m., LYA, f. K-3, ap. 1, b. 112, l. 4.

įtraukti daugiau pavienių išeivijos kultūros veikėjų, kurie pirmiausia rūpinosi savo kūrybos pristatymu Lietuvoje ir nereiskė jokių pretenzijų daryti vienokią ar kitokią įtaką inteligentijai. Sovietų valdžia teikė prioritetą bendravimui su tais išeivijos menininkais ir mokslininkais, kurie mainais už sudarytas sąlygas pristatyti savo kūrybą tėvynėje nevensgė viešai reikšti susižavėjimo sovietų Lietuvos kultūros pasiekimais ir rūpinosi jos propagavimu Vakaruose.

Valdžios atstovai ypač vertino sėkmingą bendradarbiavimą su žymiu išeivijos dailininku Vytautu Kazimieru Jonynu. Pirmą kartą atvykęs 1974 m., jis vėliau reguliariai lankydavosi Lietuvoje. Už sudarytas sąlygas rengti parodas Lietuvoje ir kasmet nemokamai ilsėtis Druskininkuose, jis atsilygindavo ne tik dovanodamas savo kūrinius Lietuvos muziejams, bet ir palankiai atsiliepdamas apie respublikos kultūrinį gyvenimą sovietinėje spaudoje. Tokie dailininko reveransai režimui ne tik sukėlė pasipiktinimo audrą išeivijos spaudoje, bet ir demoralizuojančiai veikė neginkluoto pasipriešinimo dalyvius Lietuvoje. Pogrindžio periodinio leidinio „Alma Mater“ rengėjai, aprašydami 1979 m. rugsėjį Vilniuje atidarytą eilinę V. K. Jonyno darbų parodą, priekaištavo dailininkui dėl atidarymo metu išsakytų pagyrų valdžios atstovams, jo nenoro pastebėti ir atitinkamai vertinti akivaizdžius kultūrinio gyvenimo suvaržymus¹³.

Sovietų režimas ypač stengėsi į kultūrinio bendradarbiavimo programą įtraukti tuos išeivijos menininkus ir intelektualus, kurie buvo įgiję tarptautinį pripažinimą. Be jau minėtų dailininkų Lietuvoje gana laisvai leista lankytis ir vienam iš avangardinio kino pradininkų Jonui Mekui. 1971 m. jam buvo sudarytos išimtinės sąlygos filmuoti gimtajame Semeniškių kaime, kur nufilmuotų kadru pagrindu vėliau buvo sukurtas filmas „Prisiminimai iš kelionės į Lietuvą“. Jo pasisakymai susitikimuose su kūrybinės inteligentijos atstovais ir vėliau duoti interviu užsienio spaudoje visiškai pateisino valdžios atstovų jam suteiktą pasitikėjimą. Kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje komiteto vadovai neslėpė savo pasitenkinimo šiuo vizitu, reikšdami viltį, jog „remiantis jais (kartu buvo atvykęs ir J. Meko brolis Adolfas – A. S.) bus galima sudaryti naują, patikimesnę jaunos kartos emigrantų bazę mums tinkamo kultūrinio bendradarbiavimo politikai įgyvendinti, atsveriant tą neigiamą ideologinę įtaką, kurią mėgina daryti vadinamų liberalių jaunimo organizacijų vadovai“¹⁴. 1976 m. vasarą J. Mekas vėl lankėsi Lietuvoje, Meno darbuotojų rūmuose buvo surengtas jo kūrybos vakaras, vizitas plačiai aprašytas sovietinėje spaudoje.

Septintojo dešimtmečio pabaigoje užmegztus ryšius aštuntajame dešimtmetyje toliau plėtojo ir pasaulinio garso humanitarinės inteligentijos atstovai A. J. Greimas bei M. Gimbutienė. Dažnų vizitų į Lietuvą metu jiems abiem buvo leista skaityti viešas paskaitas, 1985 m. išleista

¹³ R. Galvainis, „Kokia kaina įvyko dailininko V. K. Jonyno paroda?“, *Alma Mater 1979: Lietuvos pogrindžio leidinys*, Vilnius, 2009, p. 407-410.

¹⁴ Kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje komiteto ataskaita apie darbą 1971 m., LYA, f. 1771, ap. 246, b. 46, l. 77.

M. Gimbutienės knyga „Baltai priešistoriniai laikais: etnogenezė, materialinė kultūra ir mitologija“. Galima daryti prielaidą, kad M. Gimbutienės ir A. J. Greimo įsileidimą į sovietinės Lietuvos humanitarinį diskursą lėmė ne tik jų viešai reiškiamas nekritiškas požiūris į Lietuvos kultūrinio gyvenimo realijas, bet ir ta aplinkybė, kad aštuntajame dešimtmetyje čia buvo iš dalies reabilituoti baltų priešistorės, mitologijos tyrimai. Vienas iš tokio žingsnio tikslų buvo siekis sukurti atsvarą krikščioniškajai lietuvių kultūros tradicijai¹⁵.

Šalia bendravimo su iškiliais išeivijos kultūrininkais kita perspektyvia „Tėviškės“ draugijos veiklos kryptimi aštuntojo dešimtmečio antrojoje pusėje laikytas darbas su išeivijos jaunimu. Tai aiškiai įvardyta kaip svarbiausias draugijos dėmesio objektas ataskaitoje apie nuveiktą darbą 1977 m., kuomet jos iniciatyva į Lietuvą buvo atvykusios net trys jaunimo grupės iš JAV, Kanados ir Vakarų Vokietijos¹⁶. Palankias sąlygas įtraukti išeivijos jaunimą į kultūrinių ryšių programą sudarė ir aštuntojo dešimtmečio pradžioje paskelbtas SSRS aukštojo ir specialaus mokslo ministro potvarkis, pagal kurį kasmet buvo galima priimti iki 25 lietuvių kilmės užsieniečių stažuotėms ar studijoms Lietuvos aukštosiose mokyklose, o Vilniaus universitetui (toliau VU) leista rengti 6 savaičių trukmės lietuvių kalbos kursus išeiviams.

Norintys pasinaudoti šiomis galimybėmis išeivijos atstovai turėjo pereiti kelių pakopų atrankos procedūrą, kuri turėjo atsijoti potencialiai režimui pavojingus asmenis. Pirmas filtras, kurį turėdavo praeiti norintys studijuoti ar stažuotis VU JAV piliečiai (daugiausia lietuviai), buvo SSRS ambasados šioje šalyje antrasis sekretorius (nuo septintojo dešimtmečio pradžios į šias pareigas buvo skiriami lietuviai), kurio nuomonės ir informacijos apie kandidatus klausdavo LSSR URM. Vėliau kandidatus visapusiškai tyrė KGB, kuris rūpinosi ir atranką praėjusiųjų priežiūra. Siekiant užtikrinti lituanistinių kursų dalyvių visapusišką kontrolę ir daryti jiems reikiamą poveikį, atitinkamos KGB tarnybos iš anksto parengdavo agentūrinių-operatyvinių priemonių planus, kuriuose buvo numatyta, kaip organizuoti kursų dalyvių laisvalaikį, atrinkti tinkamus dėstytojus, kontroliuoti svečių ryšius su aplinkiniais, susirašinėjimą ir kt.[priedas nr. 2]¹⁷.

KGB kruopščiai tikrindavo ir stažuotėms į VU atvykstančius išeivius, o pavojingiausius iš jų akylai sekė. Antai 1978 m. buvo pradėta stažuotę VU atlikusios Liucijos Baškauskaitės operatyvinio tyrimo byla. Šio tyrimo metu nustatyta, kad L. Baškauskaitė padėjo JAV diplomatams ir žurnalistams užmegzti ryšius su kūrybinės inteligentijos atstovais ir rinko neigiamą politinę

¹⁵ Plačiau apie tokios sovietų valdžios politikos motyvus žr.: A. Streikus, „Apie antikrikščioniškus sovietinių švenčių ir apeigų tikslus“, *Naujasis židinys-Aidai*, 2003, nr. 10, p. 514-517

¹⁶ „Tėviškės“ draugijos ataskaita apie darbą 1977 m., Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau LCVA), f. R-1019, ap. 1, b. 285, l. 89.

¹⁷ LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, kaip užtikrinti kontražvalgybinę į lietuvių k. kursus VVU 1977 m. atvykstančios lietuvių kilmės užsieniečių grupės priežiūrą, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 299, l. 118-122.

informaciją¹⁸. Remiantis šiais duomenimis buvo svarstoma galimybė stažuotės laiką L. Baškauskaitei sutrumpinti ir tik įsikišus JAV konsului Leningrade to nebuvo padaryta. 1980 m. iš Lietuvos buvo išvaryta VU Medicinos fakultete studijavusi Vokietijos lietuvė Ž. Vilčinskaitė, kai KGB nustatė, kad ji yra aktyvi Pasaulio lietuvių jaunimo sąjungos veikėja, palaikė ryšius su antisovietiška nusiteikusiaisiais asmenimis, platino išėivių leidžiamą literatūrą¹⁹. Kita vertus, pastarasis atvejis liudija, jog KGB galimybės iš anksto identifikuoti galimus pavojus buvo labai ribotos, dažniausiai buvo reaguojama pavėluotai.

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje KGB pavyko išsiaiškinti ir kelių „Santaros-Šviesos“ federacijai artimų asmenų įtartinus ryšius su kūrybinės inteligentijos atstovais. 1978 m. KGB juodajame sąraše atsidūrė Lietuvoje viešėjusios „Metmenų“ žurnalo administratorė Marija Paškevičienė bei literatūrologė Violeta Kelertienė, kurios susitikinėjo su negatyviai nusiteikusiaisiais kūrybinės inteligentijos atstovais²⁰. 1980 m. aktyviai sektas Donatas Šatas, kuris vadovavo išėivijos mokslininkų ir inžinierių delegacijai, tais metais viešėjusiai Lietuvoje. Tyrimo metu nustatyta, kad jis toliau domisi kūrybinės inteligentijos atstovais ir mėgina su jais užmegzti naujus ryšius²¹. Padidintas KGB dėmesys „Santaros-Šviesos“ veikėjams lėmė tai, kad 1981 m. į Lietuvą atvykusi dar viena D. Šato suorganizuota grupė buvo ypač akylai stebima, jos dalyviams sutrukdyta išplatinti atsivežtą literatūrą. Ne itin sėkminga buvo ir 1983 m. Liūto Mockūno organizuotos išėivijos kultūrininkų grupės viešnagė. Kiekvienas grupės narių žingsnis buvo kontroliuojamas, o mėginimas įvežti nemažą kiekį 1982 m. išleisto Rimvydo Šilbajorio kritikos straipsnių rinkinio „Žodžiai ir prasmė“ patyrė fiasko²².

Devintojo dešimtmečio pradžioje smarkiai padidėjusios šaltojo karo įtampos fone šie „ideologinės diversijos“ faktai leido KGB pagrįsti būtinybę apriboti kultūrinių ryšių su išėivija apimtis. LSSR KGB iniciatyva nuo 1982 m. buvo laikinai uždaryti vasaros lituanistiniai kursai VU, motyvuojant tuo, kad jų nauda darosi vis mažiau apčiuopiama²³. Tiesa, jau 1984 m. pradžioje „Tėviškės“ draugija kreipėsi į LKP CK, siūlydama atgaivinti šiuos kursus. Jos vadovų nuomone, „mes žymiai daugiau laimėsime, negu pralaimėsime, jeigu gerai organizuosime kursus“, t. y. kursantų kontingentas bus kruopščiai atrinktas iš anksto, dalyvių amžius nustatytas ne vyresni nei

¹⁸ LSSR KGB 2-osios valdybos 1978 m. balandžio 20 d. pažyma „Apie kontražvalgybinio darbo būklę išaiškinant ir tikrinant iš kapitalistinių šalių atvykusių užsieniečių ryšius“, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 754, l. 177.

¹⁹ LSSR KGB 5-osios tarnybos viršininko pavaduotojo maj. A. Jevtejevo 1981 m. birželio 24 d. pažyma apie kovos su priešinininko emisarų veikla padėtį ir priemones jį pagerinti, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 301, l. 277.

²⁰ LSSR KGB 2-osios valdybos pažyma „Apie 1978-1979 m. išaiškintus užsienio turistus, įtariamus vykdant emisarų funkcijas“, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 758, l. 227.

²¹ Pažyma apie LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus darbą 1980 m., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 765, l. 20.

²² L. Mockūnas, „Knygų keliai į Lietuvą“, p. 100.

²³ LSSR KGB 5-osios tarnybos 1982 m. rugpjūčio 12 d. pažyma „Apie priemones kovojant su priešinininko agentūrine veikla“, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 763, l. 157.

25 metai, kursų trukmė ne ilgesnė nei 4 savaitės, geriau užimtas kursantų laisvalaikis, užtikrintas ryšių su kursais lankiusiais jaunuoliais tęstinumas²⁴. Tokie argumentai, matyt, įtikino partijos vadovybę, nes 1984 m. kursai vėl buvo surengti.

Griežtai ribojant išsivijos meninės kūrybos ir mokslo sklaidą Lietuvoje, prioritetine sovietinės kultūrinių ryšių strategijos kryptimi ir toliau liko sovietų Lietuvos kultūros ir mokslo laimėjimų afišavimas. Siekiant, kad propagandinė literatūra pasiektų ir tuos, kurie neskaitė lietuviškai, buvo didinama tokios literatūros leidyba užsienio kalbomis. Tuo rūpinosi prie Valstybinio spaudos ir poligrafijos reikalų komiteto įsteigta speciali „Gintaro“ redakcija, kuri devintojo dešimtmečio pradžioje kasmet parengdavo po 5-10 leidinių užsienio kalbomis. Siekiant geresnės poligrafinės kokybės propagandiniai leidiniai apie Lietuvą dažnai buvo spausdinami užsienyje. Pavyzdžiui, bukletas, skirtas VU jubiliejui spausdintas Italijoje. Džiaugtasi ir neva didėjančia sovietinės spaudos įtaka išsivijai [priedas nr. 3]. Agentūros „Sojuzpečat“ duomenimis devintojo dešimtmečio pradžioje kapitalistinėse šalyse gyvenę lietuviai prenumeravo daugiau nei 24 000 egzempliorių Lietuvoje leidžiamų periodinių leidinių (daugiausia „Kultūros barai“, „Švyturys“, „Mokslas ir gyvenimas“), dar 6 000 egzempliorių savaitraščio „Gimtasis kraštas“ buvo siuntinėjama nemokamai²⁵. Žinoma, nustatyti tikrąjį šios spaudos poveikį sudėtinga, tačiau manytina, kad netiesioginės įtakos būta, turint galvoje tai, kad išsivius pasiekdavusi spauda pateikdavo kiek pagražintą padėties Lietuvoje vaizdą.

Lygiagrečiai Lietuvos visuomenei buvo pateikiamas deformuotas išsivijos kultūrinio gyvenimo vaizdas. Periodiniuose leidiniuose spausdinamuose straipsniuose akcentuotas išsivijos kultūrinės veiklos merdėjimas, jos politizavimas ir t.t.. Išsivijos rašytojų kūryboje pirmiausia pastebimas nusivylimas, beprasmiškumas, Tėvynės ilgesys²⁶, atitinkamai komentuojama išsivijos ideologinė diferenciacija²⁷. Režimo nepasirengimą autentiškam dialogui su išsivijos kultūra dar kartą patvirtino ypatingai negatyvi valdžios reakcija į minėtą R. Šilbajorio knygą bei pastangos sustabdyti jos plitimą Lietuvoje. Atsakydamas į R. Šilbajorio svarstymus, kad išsivijos kritika galėtų papildyti lietuvių literatūros mokslą laisve nuo privalumo ideologiškai spręsti estetinius klausimus, V. Kazakevičius piktai atrėžė: „Nejau, R. Šilbajorio nuomone, lietuvių literatūros mokslas taps vertingesnis ir objektyvesnis, jeigu plati lietuvių tarybinio literatūros mokslo upė

²⁴ „Tėviškės draugijos pirmininko P. Petronio 1984 m. sausio 5 d. raštas LKP CK užsienio ryšių skyriui, LYA, K-3, ap. 1, b. 265, l. 1-2.

²⁵ LSSR URM spaudos ir informacijos skyriaus 1983 m. kovo 15 d. pažyma „Apie antitarybinių emigracijos laikraščių reakciją į kai kurias tarybinės spaudos publikacijas“, LCVA, f. R-1019, ap. 3, b. 346, l. 24-30.

²⁶ *Emigranto dalia: lietuvių beletristikos rinkinys*, sud. V. Kazakevičius, Vilnius, 1973.

²⁷ *Ideologinės srovės išsivijoje: socialinės, politinės ir filosofinės koncepcijos po Antrojo pasaulinio karo*, (ats. red. V. Kazakevičius), Vilnius, 1978.

susilies su siaurute, dažnai išnykstančia išeivijos mokslo upelyte ir perims jos chemines spalvas ir kvapus?”²⁸.

1.4. Kultūrinių ryšių su išeivija proveržis (1985-1988 m.)

Naujo Sovietų Sąjungos lyderio Michailo Gorbačiovo pareiškimai apie būtinybę pertvarkyti sovietinę sistemą ir šaltojo karo įtampos mažinimo iniciatyvos sukūrė palankesnę atmosferą kultūrinių ryšių su išeivija plėtrai. Tam tikru jų proveržio atskaitos tašku tapo 1985 m. rudenį surengta grupės Lietuvos menininkų* viešnage JAV. Nuo kitų panašaus pobūdžio „gastrolių” šis vizitas išsiskyrė tuo, kad jo programoje iš anksto buvo numatytas ir svečių dalyvavimas kasmetiniame „Santaros-Šviesos” suvažiavime, kuriame jie skaitė pranešimus. Visų lygių sovietų valdžios struktūroms Lietuvos atstovų pasirodymą įvertinus kaip sėkmingą viešųjų ryšių akciją, buvo atvertas kelias žymiai glaudesniai Lietuvos menininkų bei mokslininkų bendravimui su liberalios išeivijos srovės atstovais. „Tėviškės” draugija siūlė ir toliau siųsti į JAV Lietuvos menininkų grupes, kurios dalyvautų „Santaros-Šviesos” organizuojamuose renginiuose. Neprieštaravo tam ir KGB, numačiusi su „Santaros-Šviesos” atstovais suderinti „operatyviniu ir propagandiniu atžvilgiu mums naudingą kviečiamųjų sąrašą”²⁹.

Poreikis naudoti lankstesnius darbo su išeivija metodus lėmė ir kadrinis pokyčius sovietinėse institucijose, kurios šį darbą vykdė. 1986 m. vasarą „Tėviškės” draugijos pirmininku buvo paskirtas Vaclovas Sakalauskas, 1982-1986 m. dirbęs SSRS ambasados Vašingtone antruoju sekretoriumi, o „Gimtojo krašto” vyriausiojo redaktoriaus pareigose rašytoją Vacį Reimerį pakeitė žurnalistas Algimantas Čekuolis. Abu jie buvo jaunesnės kartos atstovai, sukaupę nemažą darbo Vakaruose patirtį. Jie daug drąsiau bendravo su įvairių pažiūrų išeiviais, buvo pasirengę peržengti buvusius barjerus ir keisti nusistovėjusią darbo su išeivija kryptį. Ryškiausiai šie pokyčiai atsispindėjo savaitraščio „Gimtasis kraštas” puslapiuose. Greitai keitėsi ne tik jo poligrafinė kokybė, bet ir tonas. Pradėta spausdinti kai kurių anksčiau ignoruotų išeivijos rašytojų kūryba (pavyzdžiui, Antano Vaičiulaičio), publikuojami proginiai straipsniai apie iškilius, tačiau anksčiau ideologiškai nepriimtinius išeivijos kultūros veikėjus³⁰.

²⁸ V. Kazakevičius, „Pagal reakcinę „laiko dvasią””, *Pergalė*, 1984, nr. 7, p. 189.

* Grupę sudarė aktorius Laimonas Noreika, literatūrologas Algimantas Bučys, prozininkas Vytautas Martinkus ir poetas Marcelijus Martinaitis.

²⁹ LSSR KGB 1986 m. balandžio 8 d. agentūrinių-operatyvinių priemonių byloje „Pritvorščiki” planas, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 323, l. 46.

³⁰ V. Kubilius, „Mūsų visos mintys ...prie gimtosios žemės” (skirtas B. Brazdžionio 80-mečiui), *Gimtasis kraštas*, 1987, nr. 3; B. Kuzmickas, „Išliks mūsų kultūroje” (nekrologas A. Maceinai), *ibid.*, nr. 6; S. Geda, „Senovinės magijos lauke: Kaziui Bradūnui – 70”, *ibid.*, nr. 7.

Išeivių meninė kūryba darėsi vis labiau prieinama Lietuvos skaitytojui, tačiau humanitarinių ir socialinių mokslų tekstai žymiai sunkiau skynėsi kelią į viešąjį diskursą. Išskyrus minėtą M. Gimbutienės knygą, nagrinėjamu laikotarpiu Lietuvoje oficialiai nebuvo išspausdinta nei vienas išeivijos filosofo, istoriko ar sociologo darbas. Antai dar ir 1987 m. B. Genzeliui „Kultūros baruose“ nepavyko išspausdinti pokalbio su J. Girnium³¹. Tokiomis sąlygomis išeivijos intelektualų kūriniai galėjo būti dauginami tik savilaidos būdu, o už jų platinimą ir skaitymą tebegrėšė baudžiamoji atsakomybė. „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika“ aprašė 1986 m. pabaigoje KGB darytas kratas, per kurias buvo konfiskuota nemažai savilaidos būdu išleistų Stasio Ylos, Antano Maceinos, J. Girniaus ir kitų išeivijos autorių knygų. Kita vertus, sovietų režimui nepavyko sukontroliuoti privačių išeivijos intelektualų ryšių su kolegomis Lietuvoje. Pavyzdžiui, išeivijos filosofą J. Girnių glaudūs korespondencijos ryšiai siejo su Jonu Repšiu, B. Genzeliu ir B. Kuzmicku.

Nors 1986-1987 m. kultūrinių ryšių su išeivija vienkryptiškumas sumažėjo, sovietų Lietuvos kultūros reprezentavimas išeivijoje išliko prioritetine kryptimi. 1987 m. pradžioje LKP CK biuras patvirtino dar vieną propagandos užsienyje ir kontrpropagandos suaktyvinimo priemonių planą, kuriame reikalauta didinti šios veiklos efektyvumą. Masinės informacijos priemonės turėjo „iš esmės keisti propagandinio ir kontrpropagandinio darbo pobūdį ir stilių, atsisakyti vertinimų lėkštumo, laiko reikalavimų neatitinkančių mąstymo stereotipų, perdėto patoso, supaprastinto požiūrio į sudėtingus buržuazinės visuomenės vystymosi procesus“³². Sovietų režimo pastangoms kurti klestinčios Lietuvos kultūros ir didėjančios kūrybinės laisvės įvaizdį ypač kenkė į Vakarus pasitraukusių žymių Lietuvos intelektualų ir menininkų liudijimai. Nenuostabu, kad sovietų režimo atstovai visais įmanomais būdais stengėsi sumažinti jų skelbiamos informacijos patikimumą. Didžiausių režimo priešų sąrašo viršūnėje atsidūrę poetas Tomas Venclova, režisierius Jonas Jurašas, dailininkas Vladislovas Žilius devintajame dešimtmetyje buvo reguliariai juodinami ne tik Lietuvos žiniasklaidoje, bet ir tarp išeivių. Pateikiama informacija turėjo visus įtikinti, kad jų liudijimai apie kūrybinės laisvės suvaržymus neatitinka tikrovės, kad jų pačių kūryba Vakaruose suprastėjo.

Nuo devintojo dešimtmečio vidurio žymiai aktyviau pradėta vykdyti išeivių dispozicijoje buvusių kultūros bei meno vertybių grąžinimo į Lietuvą akcija. Ypač daug iniciatyvos šioje srityje rodė 1984 m. „Tiesos“ korespondentu Niujorke pradėjęs dirbti žurnalistas Vilius Kavaliauskas. Išskyrus Mykolo Žilinsko kolekcijos perėmimą, iki devintojo dešimtmečio vidurio Lietuvos sovietų valdžia negalėjo pasigirti didesniais pasiekimais išviliojant iš išeivių meno vertybes. Tuo tarpu į

³¹ J. Girniaus laiškas B. Genzeliui, *Problemos*, 2003, t. 63, p. 134-149.

³² LKP CK biuro 1987 m. vasario 23 d. posėdžio protokolas, LYA, f. 1771, ap. 270, b. 19, l. 17.

JAV atvykęs V. Kavaliauskas per trumpą laiką suorganizavo dailininko K. Žoromskio persikėlimą į Lietuvą, sugebėjo įtikinti V. K. Jonyną, kad jis padovanotų didžiąją dalį savo darbų, kuriems eksponuoti buvo įkurta speciali galerija Druskininkuose. Be to, jis atvežė nemažai kitų išeivijos dailininkų kūrinių, archyvinių dokumentų, vertingų lituanistinių spaudinių. KGB labai palankiai vertino tokią V. Kavaliausko veiklą, ragindama į ją įtraukti ir kitus kūrybinės inteligentijos atstovus, vykstančius į užsienį. Palankias sąlygas perimti išeivių sukauptas kultūros vertybes sudarė ir nevalstybinio respublikos Kultūros fondo įkūrimas. Anot KGB pirmininko Eduardo Eismunto, „užsienio lietuvių įtraukimas į fondo veiklą galėtų ne tik prisidėti prie materialinių ir dvasinių vertybių kaupimo, bet ir sulaukytų juos nuo dalyvavimo reakcinių grupuočių veikloje, sustiprintų kultūrinių ryšių su Lietuva šalininkų pozicijas“ [priedas nr. 4]³³.

KGB iki pat tautinio atgimimo sąjūdžio pradžios stengėsi neišleisti iš savo rankų kultūrinių ryšių su išeivija kontrolės. Antai 1988 m. gegužės mėnesį su Jaunimo teatru, kuris pirmą kartą gastroliavo JAV, išvyko ir patyręs KGB darbuotojas Pranas Sinkevičius, atidžiai stebėjęs aktorių bendravimą su įvairių pažiūrų išeiviais³⁴. Kita vertus, jau 1988 m. pavasarį buvo pradėta žymiai sparčiau griauti užtvaras, iki tol trukdžiusias išeivijos kultūrai pasiekti Lietuvą. Tais metais buvo išleista Jono Aisčio poezijos rinktinė „Katarsis“, Dailės muziejuje surengta apžvalginė užsienyje gyvenančių lietuvių kilmės dailininkų paroda. Bendru LSSR Glavlito, Kultūros ministerijos ir Spaudos komiteto nutarimu 1987 m. rugsėjo 1 d. taip pat buvo sudaryta komisija bibliotekų specfonduose buvusiai literatūrai peržiūrėti. 1988 m. ši komisija patikrino specfonduose atsidūrusias išeivijoje leistas knygas ir periodinius leidinius ir daugumą jų sugrąžino bendram naudojimui³⁵. Tokiu būdu susidarė sąlygos visapusiškesnei išeivijos meninės ir intelektualinės kūrybos recepcijai, kuri, be abejonės, atliko ir papildomo tautinio atgimimo katalizatoriaus vaidmenį.

³³ LSSR KGB pirmininko E. Eismunto 1987 m. liepos 31 d. raštas LKP CK „Apie respublikos kultūros fondo papildymą“, f. K-1, ap. 49, b. 332, l. 176.

³⁴ A. Anušauskas, *KGB Lietuvoje: slaptosios veiklos bruožai*, Vilnius, 2008, p. 95-98.

³⁵ Plačiau apie tai žr.: A. Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956-1990 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 1, p. 66.

II. Vakarų kultūrinės įtakos ribojimas sovietų Lietuvoje

2.1. Vakarų literatūros skaitymo kontrolė

Lietuvos kaip ir visos Sovietų Sąjungos izoliavimas nuo Vakarų literatūros pasaulio buvo ypač stipriai jaučiamas per pirmąjį pokario dešimtmetį. 1946-1955 m. į lietuvių kalbą buvo išversta ir išleista tik 64 Vakarų rašytojų 103 knygos³⁶. Be to, daug Vakarų literatūros buvo sunaikinta pokario metais vykdant masinį bibliotekų valymą. 1949-1953 m. Glavlitas parengė keturis sąrašus vadinamųjų odiozinių užsienio autorių, kurių visos knygos turėjo būti išimtos iš bendrojo naudojimo bibliotekų fondų. Į juos iš viso buvo įrašytos 508 pavardės, tarp kurių buvo Simon de Beauvoir, Alberas Camus, Jacques Maritain, Karl Jaspers, Ezra Pound, Georges Bernanos ir kiti žymūs rašytojai bei filosofai³⁷.

Nuo šeštojo dešimtmečio vidurio pradėta spausdinti žymiai daugiau Vakarų autorių grožinės literatūros kūrinių. 1956-1965 m. Lietuvoje jau buvo išleistos 186 Vakarų rašytojų 307 knygos³⁸. Taigi, lyginant su praėjusiu dešimtmečiu Vakarų literatūros leidyba padidėjo tris kartus. Pradėti publikuoti ne tik klasikiniai užsienio autorių kūriniai, bet ir žymesni šiuolaikiniai autoriai. Ypač mėgti žymiausi „prarastosios kartos“ atstovai, kurių kūryboje buvo aiškiai išreikštas antikarinis motyvas, kritiškai vaizduojama Vakarų visuomenės būklė: Erichas Maria Remarque, Ernestas Hemingway ir kt. Daugiau pradėta versti ir J. Stalino laikais beveik visiškai ignoruotų vokiečių. 1956 m. pavasarį Glavlitas atšaukė anksčiau minėtų odiozinių autorių sąrašų galiojimą ir nurodė, kad bendruosiuose fonduose negali būti tik tų šių autorių knygų, kurios įrašytos į specialius Glavlito įsakymus bei sąrašus³⁹.

Vis dėlto didžiausio Vakarų literatūros leidimo proveržio sovietų Lietuvoje būta septintojo dešimtmečio antrojoje pusėje. 1966-1970 m. buvo išleista 219 Vakarų autorių knygų⁴⁰. Tuo metu pirmą kartą lietuvių kalba išėjo Jerome Salinger (*Rugiuose prie bedugnės*, 1966 m.), John Updike (*Kentauras*, 1967 m.), A.Camiu (*Maras*, 1968 m.) kūriniai. Periodinėje spaudoje tuo metu pasirodė ir keletas vertimų tų XX amžiaus Vakarų literatūros klasikų, kuriuos sovietų režimo ideologai vertino ypač įtariai. 1966 m. žurnale *Pergalė* buvo išspausdintas poeto Thomaso Stearnso Elioto eilėraštis „Alfredo Prufroko meilės daina“, o 1967 m. žurnale *Nemunas* - James Joyce'o apsakymas „Mirusieji“. Nemažai iki tol neskelbtų autorių buvo ir 1969 m. išleistoje antologijoje *XX amžiaus Vakarų poetai*.

³⁶ T. Venclova, „The reception of world literature in contemporary Lithuania“, *Mind against the Wall: essays on Lithuanian culture under Soviet occupation*, red. R. Šilbajoris, Chicago, 1983, p. 110.

³⁷ Lietuvos nacionalinės bibliotekos rankraščių skyrius (toliau LNB RS), f. 178, b. 11, l. 1-13.

³⁸ T. Venclova, *op.cit.*, p. 110.

³⁹ K. Sinkevičius, „Šešiabriaunio spaudo imperija“, *Tarp knygų*, 2000, nr. 8, p. 19.

⁴⁰ *Lietuvos TSR spaudos statistika 1966-1970 m.*, Vilnius, 1972.

Vakarų literatūros vertimų skaičiui didėjant, neišnyko kita cenzūros forma, kai naudojant vadinamąjį „laisvą vertimą“, užsienio autorių kūriniai buvo gerokai apkarpmi ir iškraipomi. Daugumoje kūrinių darytos kupiūros, teksto pakeitimai ir papildymai. Pavyzdžiui, žymaus anglų fantastinės literatūros rašytojo Arthuro Clarko romano *2001: kosminė odiseja* rusiškas leidimas 1970 m. pasirodė be pabaigos. Teigiama, kad leidėjams buvo nepriimtinas pagrindinio herojaus – astronauto Deivido Boumeno - virsmas kosmoso dievažmogiū. Baigiamojo žodžio autorius buvo įpareigotas paaiškinti skaitytojams, jog paskutiniai knygos skyriai buvo išimti todėl, kad jie neva nebūdingi šiaip jau mokslinei A. Clarko pasaulėžiūrai⁴¹. Tuo tarpu 1967 m. į rusų kalbą išverstas Josepho Hellerio romanas *22-oji išlyga* buvo suredaguotas taip, kad vertimo apimtis buvo dvigubai mažesnė už originalą⁴².

Po bene liberaliausio per visą sovietmetį Vakarų literatūros leidybos srityje 1966-1970 m. laikotarpio aštuntojo dešimtmečio pradžioje šios literatūros leidybos tempai vėl sumažėjo. Tiesa, nuo devintojo dešimtmečio pradžios oficiali Vakarų literatūros leidyba vėl kiek atgijo kiekybiniu ir kokybiniu atžvilgiu (žr. 1 lentelę). Aštuntojo ir devintojo dešimtmečių sandūroje knygynuose netikėtai pasirodė dar keletas iki tol ignoruotų literatūros klasikų. 1979 m. buvo išleistas monumentalus Marcelio Prousto romano *Prarasto laiko beieškant* pirmasis tomas *Svano pusėje*. Tais pačiais metais pirmą kartą lietuvių kalba pasirodė ir Hermano Hesės kūryba (*Stepių vilkas*). Devintojo dešimtmečio pradžioje lietuvių skaitytoją pagaliau pasiekė didesni Franzo Kafkos kūrybos fragmentai: 1981 m. išleistas jo romanas *Procesas*, o tų pačių metų žurnalo *Pergalė* dešimtajame numeryje išspausdinta novelė „Pataisos darbų kolonijoje“. 1981 m. viena knyga buvo išleisti du Kurto Vonneguto romanai *Skerdykla nr. 5* ir *Čempionų pusryčiai* (tiesa, gerokai kupiūruoti).

1 lentelė. Vakarų autorių literatūros leidyba 1966-1985 m.⁴³

	1966-1970 m.	1971-1975 m.	1976-1980 m.	1981-1985 m.
Išleista knygų	219	164	135	172

Plečiantis ryšiams su išoriniu pasauliu, didėjo ir į Lietuvą įvairiais kanalais patenkančios Vakaruose leistos literatūros srautai. Paštu iš užsienio į Lietuvą siunčiamas knygas ir periodinius leidinius tikrino Glavlito cenzoriai. Jei būdavo nustatoma, kad tai viešai naudoti draudžiami leidiniai, jie nepasiekdavo tiesioginio adresato, o buvo nukreipiami į bibliotekų specfondus arba

⁴¹ *Цензура иностранных книг в Российской империи и Советском Союзе*, Москва, 1993, p. 83.

⁴² *Ibid*, p. 85.

⁴³ Lentelė sudaryta remiantis: *Lietuvos TSR spaudos statistika 1966-1970 m.*, Vilnius, 1972; *Lietuvos TSR spaudos statistika 1971-1975 m.*, Vilnius, 1977; *Lietuvos TSR spaudos statistika 1977-1980 m.*, Vilnius, 1981; *Lietuvos TSR spaudos statistika 1981-1985 m.*, Vilnius, 1986.

konfiskuojami. Aštuntajame dešimtmetyje toks likimas ištikdavo 70-80 proc. leidinių, gaunamų paštu⁴⁴. Todėl bibliotekų specfondai nuolat pasipildydavo naujais leidiniais, taip pat ir užsienio kalbomis. Antai 1973 m. gegužės 1 d. LSSR Valstybinės respublikinės bibliotekos (toliau VRB) specfonde iš viso buvo 16936 knygos ir 8379 periodinių leidinių apskaitos vienetai, iš jų užsienio kalbomis 7263 knygos ir 2981 periodinių leidinių numeriai⁴⁵. 1974-1987 m. į VRB specfondo inventorinę knygą buvo iš viso įrašyta 6992 knygos ir 8289 periodinių leidinių numeriai, iš jų 1633 knygos ir 6135 periodinių leidinių numeriai užsienio kalbomis⁴⁶. Taigi jei knygos užsienio kalbomis sudarė vos ketvirtadalį šiuo laikotarpiu į specfondą patekusių knygų, periodika užsienio kalbomis nustelbė išėivių periodinius leidinius lietuvių kalba.

Glavlito atstovai reguliariai lankydavosi bibliotekose, tikrindami, kaip jos vykdo specialią instrukciją „Dėl kapitalistinių šalių literatūros įsigijimo, saugojimo ir panaudojimo tvarkos“. Tokių reidų metu dar ir aštuntajame dešimtmetyje bibliotekų bendruosiuose fonduose neretai buvo randama leidinių, išleistų užsienyje, tačiau neturinčių jokių cenzūros ženklų. Reaguojant į tai, devintojo dešimtmečio pradžioje buvo imtasi papildomų priemonių užsienio literatūros naudojimo kontrolei sustiprinti. Dar viena priemonė, kuri naudota siekiant riboti Vakarų literatūros prieinamumą skaitytojui, - tai specifinė bibliotekų katalogų sistema. Sovietmečiu šalia bendrųjų katalogų egzistavo ir tarnybiniai katalogai, kuriuose buvo žymiai daugiau kortelių nei bendrajame kataloge. Tai leido nuslėpti nuo skaitytojo informaciją apie nepageidaujamas knygas. Bibliotekų katalogų liustracija ypač sustiprinta devintajame dešimtmetyje. 1984 m. rugsėjo 11 d. buvo išleistas SSRS Kultūros ministerijos įsakymas „Dėl priemonių užsienio literatūros komplektavimui ir panaudojimui valstybinėse respublikinėse bibliotekose pagerinti“. Pasirodžius šiam įsakymui VRB buvo sudaryta speciali „visuomeninių konsultantų“ darbo grupė, kuri turėjo peržiūrėti bendruosius katalogus ir iš jų išimti bei į tarnybinius katalogus perkelti „moraliskai pasenusių, menkaverčių ir neaktualių“ užsienio literatūros leidinių korteles⁴⁷. Devintojo dešimtmečio viduryje bibliotekas pasiekė ir naujas Glavlito parengtas „Nerekomenduojamų viešai naudoti šalies bibliotekose autorių sąrašas“, kuriame greta 26 buvusių SSRS piliečių buvo įrašytos ir 49 užsieniečių pavardės. Jame buvo 21 JAV ir 9 Didžiosios Britanijos autoriai, keturi vokiečiai, trys prancūzai, aštuoni lenkai ir 4 čekai⁴⁸.

⁴⁴ Daugiau apie tai žr.: A. Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956-1989 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 1, p. 49, 55.

⁴⁵ Lietuvos SSR Valstybinės respublikinės bibliotekos pažyma apie specialaus saugojimo skyriaus fondų būklę 1973 m. gegužės 1 d., LNB RS, f. 178, b. 45, l. 1-2.

⁴⁶ Lietuvos SSR Valstybinės respublikinės bibliotekos specialaus saugojimo skyriaus metinės statistinės suvestinės, LNB RS, f. 178, b. 45.

⁴⁷ Priemonių planas „Dėl užsienio literatūros komplektavimo, tvarkymo, išdavimo ir panaudojimo gerinimo Lietuvos TSR Valstybinėje respublikinėje bibliotekoje 1984-1985 m.“, LNB RS, f. 178, b. 2, l. 105-108.

⁴⁸ K. Senkevičius, *op. cit.*, p. 19.

Skaityti bibliotekų specfonduose saugomą užsienio literatūrą galėjo gana siauras ratas asmenų, kuriems ji buvo reikalinga mokslinio tyrimo ar darbo (dažniausiai žurnalistinio ar propagandinio pobūdžio) tikslais. Leidimų skaityti specfonde išdavimo, naudojimosi specfondų literatūra tvarką reglamentavo griežtos taisyklės. Dėl vis griežtesnių apribojimų, skaitytojų, skaitančių specfonduose esančią literatūrą užsienio kalbomis skaičius, palaipsniui mažėjo. Antai 1972 m. VRB specfonde net 161 skaitytojas skaitė 729 pavadinimų leidinius užsienio kalbomis⁴⁹[priedas nr. 5]. Tuo tarpu 1979 m. VRB specfonde literatūrą užsienio kalbomis skaitė 44 skaitytojai (išduota 340 vienetų), 1980 m. – 30 (118)⁵⁰, o 1983 m. jau tik 11 skaitytojų, kurie užsakė 39 knygas ir 64 periodinių leidinių numerius⁵¹. Taigi *perestroikos* išvakarėse literatūros užsienio kalbomis skaitymo kontrolė buvo vėl maksimaliai sustiprinta. Kita vertus, devintojo dešimtmečio pirmojoje pusėje pasirodė nemažai iki tol nutylėtų autorių kūrybos vertimų. Galima daryti prielaidą, kad norint bent iš dalies numalšinti didelį Vakarų kultūros alkį, režimo akyse mažesnė blogybė buvo ribota ir kontroliuojama jos recepcija per oficialius vertimus, nei tiesioginis kontaktas su originalu.

2.2 Vakarų audiovizualinių menų sklaidos kontrolė

Po J. Stalino mirties sumažėjusi Sovietų Sąjungos tarptautinė izoliacija lėmė ne tik smarkiai išaugusį Vakarų literatūros vertimų kiekį, bet ir žymiai geresnes galimybes susipažinti su Vakarų audiovizualinių menų – kino, teatro, muzikos ir dailės – pasiekimais. Kita vertus, sovietų režimo institucijos gana greitai suprato, kad nekontroliuojama jų sklaida gali sukelti nepageidaujamus reiškinius. Apolitiškos, pramoginės Vakarų kultūros įtakos, sugebėjusios prasiveržti pro geležinę uždangą per trumpą „atlydžio“ laikotarpį, suvaldymas buvo svarbiausias sovietinės ideologijos prižiūrėtojų rūpestis paskutiniaisiais šeštojo dešimtmečio ir pirmaisiais septintojo dešimtmečio metais. 1959 m. SSKP CK Ideologinė komisija priėmė specialų nutarimą, skirtą kapitalistinių šalių kino filmų atrankos ir demonstravimo problemoms⁵². 1961 m. pradžioje priimtas SSKP CK nutarimas „Dėl priemonių, kaip pagerinti kino nuomos organizavimą“ dar kartą atkreipė dėmesį į šias problemas. Kovos su užsienio kino invazija atgarsiai greitai pasiekė ir Lietuvą. LKP CK biuras 1961 m. pavasarį išreiškė nepasitenkinimą tuo, kad buržuazinių šalių kino filmus žiūri žymiai daugiau žiūrovų negu geriausius tarybinius kino filmus, priekaištavo kino tinklo darbuotojams, kad

⁴⁹ 1973 m. lapkričio 2 d. LSSR Glavlito vykdyto patikrinimo, kaip vykdoma instrukcija „Dėl kapitalistinių šalių literatūros įsigijimo, saugojimo ir panaudojimo tvarkos“, aktas, LNB RS, f. 178, b. 2, l. 2-5.

⁵⁰ VRB specialaus saugojimo spaudinių skyriaus pažyma apie skaitytojų ir jiems išduotos literatūros kiekį 1979-1980 m., *ibid*, l. 70.

⁵¹ VRB specialaus saugojimo spaudinių skyriaus pažyma apie skaitytojų ir jiems išduotos literatūros kiekį 1981-1983 m., *ibid*, l. 110.

⁵² „Apie užsienio kino filmų atrankos ir demonstravimo praktikos tobulinimą“ (1959 09 16), *Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958-1964 гг.: документы*, Москва, 2000, p. 186-190.

jie „križiškai neįvertindami buržuazinių šalių kino filmų, dažnai juos demonstruoja geriausiuose kino teatruose ir jiems rodyti skiria daugiau dienų negu tarybiniais kino filmams rodyti“⁵³.

Vis dėlto nepaisant ideologinių užkardų, vadinamųjų kapitalistinių šalių kino filmų Sovietų Sąjungos kino teatrų repertuare palaipsniui daugėjo. Tiesa, panašiai kaip Vakarų rašytojų kūriniai dažnai kupiūruojami buvo ir Vakarų režisierių filmai. Vakarų šalių kino cenzūra ypač sustiprinta aštuntajame dešimtmetyje. Be gailės buvo iškarpos erotinės scenos, antikomunistinės frazės, dubliuojant filmus tekstas irgi verčiamas gana laisvai. Vienas ryškiausių sovietų kino cenzūros barbariškumo pavyzdžių galėtų būti Bernardo Bertolucci filmo *Konformistas* likimas. Filmą buvo sutrumpintas 30 minučių, o įvykių seka sugrupuota, nepaisant autorinės idėjos ir logikos. Be to, vietoj spalvotos juostos buvo paleistos nespalvotos kopijos, nors spalvų kontrastai šiame filme taip pat turėjo svarbų vaidmenį⁵⁴. Sovietinės kino cenzūros darbą lengvino ir tai, kad gerai užsienio kalbas mokančių kino žiūrovų skaičius buvo labai nedidelis ir jis vis mažėjo. LSSR Kinematografijos komitetas septintojo dešimtmečio viduryje prašė daugiau nebesiųsti užsienio šalių kino filmų kopijų originalo kalbomis, nes mėginimai juos demonstruoti kai kuriuose Vilniaus ir Kauno kino teatruose didesnio susidomėjimo nesukėlė⁵⁵.

Aštuntajame dešimtmetyje buvo įkurta Respublikinė repertuaro taryba prie LSSR Kinematografijos komiteto. Ji ne tik tvirtindavo kiekvieno mėnesio respublikinio pavaldumo miestų kino teatrų repertuaro planus, kuriuose buvo nurodomi mėnesio vedamieji filmai, taip pat filmai su ribotu seansų skaičiumi, bet ir svarstė bendresnes kino teatrų repertuaro politikos problemas. Šios tarybos posėdžių protokolai liudija, kad ir vėlyvuju sovietmečiu Vakarų šalių gamybos filmai, nepaisant įvairių jų sklaidos ribojimo priemonių, sudarė rimtą konkurenciją sovietiniam kinematografui. Tuometinės kino politiką reguliavusios instrukcijos numatė, kad kapitalistinių šalių kino filmai negali sudaryti daugiau nei 20 proc. repertuaro. Pavyzdžiui, 1980 m. į respublikos ekranus išleistos naujos 229 pavadinimų filmų kopijos, iš jų 136 tarybinių filmų, 47 socialistinių šalių, 46 kapitalistinių šalių⁵⁶. Svarstydamą miestų ir rajonų kinofikacijos skyrių darbą, repertuaro taryba ne kartą įspėdavo jų vadovus, kad sudarant repertuarą kino teatruose nebūtų sudaroma konkurencija sovietiniams kino filmams, kad kapitalistinių šalių kino filmai nebūtų demonstruojami patogiausiu metu. Nepaisant to, sovietinių kino filmų lankomumas buvo labai blogas. Pavyzdžiui, per 1981 m. antrąjį ketvirtį naujus tarybinius kino filmus žiūrėjo: Vilniuje – 42,5 proc., Kaune –

⁵³ LKP CK biuro 1961 m. gegužės 22 d. nutarimas „Dėl neteisingos kino filmų atrankos demonstravimui“, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940-1990: dokumentų rinkinys*, sud. J. Bagušauskas, A. Streikus, Vilnius, 2005, p. 284-285.

⁵⁴ Энциклопедия отечественного кино СССР/СНГ, <http://russiancinema.ru>

⁵⁵ LSSR kinematografijos komiteto pirmininko pavaduotojo S. Raguočio 1964 m. balandžio 30 d. raštas Kinofikacijos ir kino nuomos valdybos viršininkui F. Belovui, Lietuvos literatūros ir meno archyvas (toliau LLMA), f. 473, ap. 1, b. 6, l. 70.

⁵⁶ Respublikinės repertuaro tarybos 1981 m. vasario 26 d. posėdžio protokolas, LLMA, f. 473, ap. 1, b. 947, l. 32.

35,8 proc., Klaipėdoje – 35 proc., Panevėžyje – 32 proc. žiūrovų. Vidutiniškai respublikoje – 51 proc. Su tokiais rodikliais labai atsilikta nuo bendros visos Sąjungos vidurkio – 70 proc.⁵⁷.

Sovietinė žiniasklaida Vakarų kiną dažnai tapatino su holivudine produkcija, akcentuodama jai būdingą smurto, erotikos, misticizmo ir apokaliptiškumo kultą. Ypač priešišškai buvo reaguota į video technikos atsiradimą devintojo dešimtmečio pradžioje⁵⁸. Kontrabandinių videojuostų plitimas su Vakarų gamybos kino filmų įrašais sukūrė veiksmingą alternatyvą ideologizuotam sovietiniam kino menui, todėl su šiuo reiškiniu mėginta kovota ne tik propagandinėmis, bet ir represinėmis priemonėmis, taip pat kuriant valstybinę video paslaugų sistemą⁵⁹. Kita vertus, vakarietiško pramoginio kino antplūdis devintojo dešimtmečio viduryje paskatino sovietų režimo vadovybę pakeisti Vakarų kino filmų įsigijimo ir demonstravimo kino teatruose politiką. 1986 m. birželio 4 d. buvo priimtas SSKP CK nutarimas „Dėl trūkumų įsigyjant ir rodant užsienio filmus“, kuriame SSRS Kinematografijos komitetas kritikuotas už tai, kad pirmenybę teikia komerciniams užsienio filmams (indų ir meksikiečių melodramoms ar prancūzų komedijoms) ir ignoruoja Vakarų kino meno šedevrus. Po šio nutarimo Sovietų Sąjungos kino ekranuose vienas po kito pasirodė anksčiau slėpti garsūs Vakarų kino meno kūrėjų darbai: François Truffaut „Kaimynė“ ir „Linksmasis sekmadienis“, Louiso Bunuelio „Kuklus buržuazijos žavesys“ ir kiti⁶⁰.

Vėlyvuojū sovietmečiu Lietuvoje ne mažiau populiarus buvo ir teatras, todėl užsienio autorių pjesių pastatymai ir modernių teatrinės raiškos priemonių perėmimas buvo svarbus Vakarų kultūrinės įtakos kanalas, kurio kontrolės režimas taip pat nepamiršo. Septintojo dešimtmečio pabaigoje periodinėje spaudoje pirmą kartą buvo publikuotos žymiausių Vakarų dramaturgų Eugène'o Ionesco ir Samuelio Becketto pjesės, o 1970 m. buvo išleistas pirmas šiuolaikinių Vakarų Europos dramaturgų kūrybos rinkinys⁶¹. Septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje sovietų Lietuvos kultūrinėje spaudoje Vakarų teatro tendencijos pristatomos taip pat gana visapusiškai ir žymiai objektyviau nei anksčiau. Apie anglų teatrą daug rašė Dovydas Judelevičius, šiuolaikinę prancūzų dramaturgiją profesionaliai nagrinėjo Galina Baužytė-Čepinskienė, Vakarų Vokietijos teatro reiškinius dažniausiai komentuodavo Irena Veisaitė. Šiuolaikinių Vakarų dramaturgų kūriniai drąsiau pradėti statyti ir teatro scenoje. 1967 m. neseniai įkurtame Valstybiniame jaunimo teatre buvo pastatyta Johno Osborne'o pjesė „Atsigręžk rūstybėje“ (rež. V. Čibiras), Panevėžio dramos

⁵⁷ Respublikinės repertuaro tarybos 1981 m. rugpjūčio 13 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, l. 47.

⁵⁸ „Už videobumo fasado“, *Literatūra ir menas*, 1985 06 29.

⁵⁹ Daugiau apie tai žr.: A. Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956-1989 m.“, p. 61.

⁶⁰ Nutarimo atgarsių būta ir sovietų Lietuvos spaudoje: O. Sulkinas, „Ar tik prekė?..“, *Literatūra ir menas*, 1986 08 16. Šiame iš leidinio „Sovetskij ekran“ perspausdintame straipsnyje kritikuota ne tik ydinga užsienio kino filmų įsigijimo ir rodymo politika, bet ir jų cenzūravimo praktika.

⁶¹ *XX amžiaus dramaturgija: Vakarų Europos dramaturgų pjesės*, sud. D. Judelevičius, Vilnius, 1970.

teatre Juozas Miltinis 1967 m. perkėlė į sceną Friedricho Dürrenmatto pjesę „Fizikai“, o 1969 m. - „Frankas V“.

Vis dėlto Vakarų dramaturgų pastatymai teatrų repertuare sudarė labai nežymią dalį. Antai net ir Kauno dramos teatras, skyręs daugiau dėmesio šiuolaikinei Vakarų dramaturgijai, per visą aštuntąjį dešimtmetį pastatė tik 5 šiuolaikinių Vakarų autorių pjeses, iš viso per tą laikotarpį teatre buvo parodyti 47 nauji spektakliai⁶². Jau nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos dramos kūriniių aprobavimo teatrų pastatymams funkciją iš Glavlito perėmė Kultūros ministerijos repertuaro redakcinė kolegija, kuriai nuo 1972 m. pirmininkavo iš „Vagos“ leidyklos direktoriaus pareigų atleistas gan liberalių pažiūrų Jonas Čekys. Išlikusiuose šios kolegijos posėdžių protokoluose nėra užfiksuotų atvejų, kad teatrų siūloma pjesė būtų atmesta remiantis tuo, jog tai ideologiškai nepriimtina šiuolaikinio Vakarų autoriaus pjesė. Todėl darytina prielaida, kad šiuolaikinė Vakarų dramaturgija buvo labiau ignoruojama pačių teatro režisierių nei blokuojama kontroliuojančių institucijų. Viena iš tokio požiūrio priežasčių galėjo būti tai, kad teatro režisieriai buvo rengiami Maskvoje, o jų tiesioginiai kontaktai su kolegomis Vakaruose iki pat devintojo dešimtmečio pabaigos buvo labai reti. Aštuntajame dešimtmetyje LSSR Teatro draugija palaikė glaudesnius ryšius tik su Lenkijos teatro ir kino artistų sąjunga bei Prahos teatro institutu.

Aukštosios muzikos recepcija turbūt buvo bene mažiausiai varžoma Vakarų kultūrinės įtakos sritis. Aštuntajame-devintajame dešimtmetyje per SSRS „Goskoncert“ į Vilnių jau gana dažnai atvykdavo ne tik soclagerio, bet ir Vakarų šalių atlikėjai. Pavyzdžiui, 1974 m. Lietuvoje buvo surengti 95 užsienio atlikėjų pasirodymai, iš jų 29 atstovavo kapitalistines šalis (daugiausia iš Prancūzijos ir Italijos)⁶³ [priedas nr. 6]. 1975 m. Filharmonijoje buvo surengti keli prancūzų atlikėjų koncertai, kuriuose buvo pristatyti žymiausi prancūzų kompozitorių modernistų kūriniai, tarp jų ir Olivjė Mesiano simfonija „Turangalila“. Kito žymaus XX-ojo amžiaus kompozitoriaus, anglo Benjamino Britteno kūryba buvo pristatyta 1986 m. Adeoato Tauragio parengtoje knygelėje. Tiesa, populiariosios estrados scenoje beveik išimtinai dominavo soclagerio šalių atlikėjai ir grupės (daugiausia iš Jugoslavijos).

Nepaisant to, perversmą pramoginės muzikos srityje sukėlęs, Vakaruose atsiradęs rokenrolo stilius gana greit pasiekė ir Lietuvą. Septintojo dešimtmečio viduryje į Lietuvą atsirito bitlomanijos arba bigbyto banga, o po kelių metų ėmė skverbtis ir rokas, tapęs vienu iš svarbiausių hipių sąjūdžio raiškos būdų. Septintojo dešimtmečio pabaigoje sovietų Lietuvos spaudoje taip pat pasirodė keletas publikacijų, kuriose gana objektyviai ir spalvingai aprašomi Vakaruose atsiradę nauji jaunimo

⁶² *Lietuvių teatro istorija. Knyga 3*, Vilnius, 2006, p. 148.

⁶³ LSSR Valstybinės Filharmonijos pažyma apie 1974 m. Lietuvoje įvykusius užsienio atlikėjų koncertus, LCVA, f. R-1019, ap. 3, b. 244, l. 161-167.

judėjimai⁶⁴. Kadangi ši jaunimo subkultūra Vakaruose gimė kaip protesto prieš kapitalistinę sistemą išraiška, turbūt tikėtasi, kad ji negali prigyti „brandaus socializmo“ sąlygomis. Pažymėtina ir tai, kad 1972 m. Lietuvoje oficialiai buvo išleista ir savotiška hipių biblija – Jacko Kerouaco romanas „Kelyje“. To meto vakarietiški jaunimo subkultūrai būdingo pasaulėvaizdžio atspindžių galima išvelgti ir kai kuriuose šiuo laikotarpiu Lietuvoje sukurtuose kino filmuose, nors šiaip jau kontroliuojančios institucijos nepalankiai vertino mėginimus kino filmuose perteikti Vakarų gyvenimo atmosferą, teigiamai ar bent jau neutraliai interpretuoti kai kuriuos to gyvenimo reiškinius.

Viešas tonas šiuo klausimu gerokai pasikeitė nuo aštuntojo dešimtmečio pradžios, o ypač po Romo Kalantos susideginimo. R. Kalantos laidotuves lydėję neramumai, kuriuose aktyviai dalyvavo hipiuojantis jaunimas, paskatino sovietų režimą griebtis represyvinių priemonių prieš šį maištingą sąjūdį, kurios praktiškai išstūmė jį į pogrindį. Aktyviai formuota ir nepalanki visuomenės nuomonė apie hipius. Dėl to Vakarų visuomenę stipriai paveikusi hipių subkultūra, Lietuvoje buvo pakankamai izoliuotas reiškinys ir tokio poveikio neturėjo. Nuo 1968 iki 1980 m. hipių sąjūdžiui galėjo priklausyti nuo kelių iki keliolikos tūkstančių jaunuolių⁶⁵. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje šis sąjūdis visiškai išblėso, perduodamas estafetę pankams. Panašiai kaip ir hipius, pankus ir punk roką, sovietinė publicistika iš pradžių sutiko gana palankiai⁶⁶, tačiau kai devintojo dešimtmečio pradžioje pirmosios pankų grupės atsirado didžiuosiuose Lietuvos miestuose, jos pateko į „antivisuomeninių jaunimo grupių“ kategoriją. Pankus kaip ir hipius akylai prižiūrėjo bei persekiojo KGB, milicija ir komjaunimo operatyviniai būriai⁶⁷.

Labai nenoriai į viešąjį kultūrinį diskursą buvo įsileidžiami ir naujausi Vakarų dailės reiškiniai. Vakarų dailininkų parodos sovietmečiu Lietuvoje buvo rengiamos labai retai, leidžiamos monografijos tik apie žymiausius XIX amžiaus pabaigos dailininkus, daugiausia verstinės iš rusų kalbos. Aštuntajame dešimtmetyje pagaliau pripažinusi modernizmą dailėje⁶⁸, sovietų valdžia nepatikliai sutiko devintojo dešimtmečio pradžioje Lietuvą pasiekusias pirmąsias postmodernaus meno raiškos formas. Prie oficialaus modernizmo pripažinimo Lietuvoje daug prisidėjęs L. Šepetyš vienas pirmųjų išreiškė negatyvų požiūrį į tuo metu populiarėjantį fotorealizmą dailėje⁶⁹. Beveik tuo pačiu metu per keletą žurnalo *Kultūros barai* numerių buvo paskelbtas programinis Nijolės Tumėnienės straipsnis. Jame buvo plačiai apžvelgtos Vakaruose plintančios postmodernizmo dailės

⁶⁴ I. Vladimirovienė, „Hipi“, *Mokslas ir gyvenimas*, 1967, nr. 11, p. 29-32; „Hipiai, jipiai, vegampai...“, *Literatūra ir menas*, 1968 10 26.

⁶⁵ S. Plaušinytė, „Hipių sąjūdis Lietuvoje“, *Kultūros barai*, 2003, nr. 4, p. 70.

⁶⁶ „Jaunimo nevirtė muzika“, *Nemunas*, 1978, nr. 6, p. 54-55.

⁶⁷ M. Žiukas, „KGB prieš Vilniaus moksleivius devintojo dešimtmečio pradžioje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, nr. 2(8), p. 125-127.

⁶⁸ Savotiškas lūžio taškas buvo L. Šepečio knyga „Modernizmo metmenys“ (1976).

⁶⁹ L. Šepetyš, „Komunistiniai idealai ir modernizmo kaukė“, *Literatūra ir menas*, 1982 01 30.

srovės, kurias autorė priskyrė „antimeno“ kategorijai. Ypač negatyviai vertinamas popartas: „popmenas prarado savo pirmtakui [dadaizmui – A. S.] būdingą griovimo patosą, antiburžuazinę poziciją. Jis atsisakė vertinti sudėtingą gyvenimo tikrovę, natūralistiškai įtvirtindamas ją tokią, kokia ji yra, su visais vartotojiškais poreikiais”⁷⁰.

Tokios sąlygos buvo vienas svarbiausių veiksnių, lėmusių tai, kad lietuvių tapyba iki pat sovietų režimo žlugimo „buvo gerokai atsilikusi nuo dailės vyksmo Vakaruose: ten nuo šeštojo dešimtmečio ryžtingai pasukta postmodernistinio mąstymo ir jo raiškos linkme (svarbus vaidmuo šiuo požiūriu tenka *minimalizmui* ir *popartui*); tuo tarpu Lietuvoje skleidėsi modernizmas“⁷¹. Kita priežastis, matyt, buvo tai, kad ir tie išėivijos dailininkai, kurių kūryba buvo įsileista į oficialų meno diskursą Lietuvoje, buvo ištikimi XX amžiaus pirmosios pusės modernistinei dailės kalbai. Šiek tiek mažiau nuo pasaulinio konteksto atsiliko septintojo dešimtmečio pabaigoje į savarankišką vaizduojamojo meno šaką išsiskleidusi Lietuvos meninė fotografija. Tarptautinį pripažinimą išsikovoję Lietuvos fotomenininkai gana dažnai reprezentavo Sovietų Sąjungą užsienyje rengiamose parodose, LSSR fotomenininkų sąjunga palaikė ryšius ne tik su soclagerio šalių, bet ir su kapitalistinių šalių fotomenininkų organizacijomis. Pavyzdžiui, 1978 m. Lietuvoje viešėjo Amsterdamo fotografijos galerijos „Canon“ direktorius Lorenzo Merlo, Vilniuje atidaręs fotoparodą „Fantastinė Europos ir JAV fotografija“. Vienas svarbesnių tęstinių tarptautinių projektų buvo Baltijos šalių fotografijos paroda-konkursas *ifo-scanbaltic*, kurio rėmuose 1979 m. buvo numatyta Vilniuje surengti švedų ir suomių meninės fotografijos parodas.

2.3. Tiesioginių kultūrinių ir mokslinių ryšių kontrolė.

Septintajame dešimtmetyje gerokai suliberalėjo užsienio turistinių kelionių (pirmiausia, aišku, į komunistinio lagerio šalis) tvarka. Vis daugiau žmonių savo akimis galėjo pamatyti gyvenimą už geležinės uždangos. Tokia galimybė buvo sudaryta ir kai kuriems valdžios požiūriu patikimiems menininkams. Pirmieji į stažuotes Vakarų šalyse buvo išleisti gabiausi jauni operos solistai. Jau 1965 m. Milano „La Scala“ teatre operinio dainavimo įgūdžius tobulino Virgilijus Noreika, 1966 m. - Vaclovas Daunoras, 1969 m. - Giedrė Kaukaitė. Kiek vėliau Italijoje tobulinosi dailininkas Leonardas Tuleikis, o Prancūzijoje - keletas Filharmonijos muzikantų. 1969 m. LSSR Kultūros ministerijai tarpininkaujant į užsienį išvyko 857 asmenys, iš jų tik 43 į Vakarų Europos šalis⁷². Aštuntojo dešimtmečio viduryje išvykusių į Vakarus Lietuvos kultūrininkų skaičius išaugo

⁷⁰ N. Tumėnienė, „Šiuolaikinis modernizmas“, *Kultūros barai*, 1982, nr. 1, p. 75.

⁷¹ A. Andriuškevičius, „Septintojo-dešimtojo dešimtmečių tapyba“, *Lietuvos dailės istorija*, Vilnius, 2002, p. 344.

⁷² LSSR Kultūros ministerijos 1969 m. organizuotų išvykų į užsienį suvestinė, LLMA, f. 342, ap. 4, b. 272, l. 9-17.

ketveriopai: 1975 m. į kapitalistines šalis buvo išvykę 163 LSSR kultūros ir meno veikėjai⁷³, 1976 m. – 189⁷⁴. Aštuntajame dešimtmetyje pradėtos rengti ir specializuotos Lietuvos menininkų išvykos į Vakarų Europos šalis. Populiariausi maršrutai vedė į Prancūziją, Suomiją, Italiją, Graikiją.

Pamažu plėtėsi ir tarptautiniai moksliniai ryšiai. 1969 m. ilgalaikėse mokslinėse stažuotėse pabuvojo 29 aukštųjų mokyklų dėstytojai, iš jų 12 kapitalistinėse šalyse⁷⁵. Aštuntajame dešimtmetyje į ilgalaikes mokslines stažuotes (10 mėnesių) Vakarų šalyse kasmet išvykdavo 15-20 aukštųjų mokyklų dėstytojų, maždaug pusė iš Kauno Politechnikos instituto. Panašus skaičius dėstytojų kasmet vykdavo ir į trumpalaikes mokslines komandiruotes ar konferencijas. Tuo tarpu daugumą į Lietuvos aukštąsias mokyklas ilgesniam laikui atvykstančių (stažuotis ar skaityti paskaitų) Vakarų šalių dėstytojų sudarė lietuviai išeiviai ir pavieniai mokslinių interesų lituanistikos srityje turėję užsieniečiai, beveik visi jie buvo VU svečiai. Pavyzdžiui, 1976 m. VU paskaitas skaitė ar stažavosi 49 dėstytojai iš užsienio, tarp jų 13 lietuvių išeivių iš JAV, Kanados, Švedijos ir Australijos bei Guido Micheli iš Italijos⁷⁶. LSSR Mokslų akademijos (toliau MA) institutų mokslininkai aštuntajame dešimtmetyje taip pat gavo ribotą galimybę užmegzti tarptautinius ryšius. Pavyzdžiui, 1974 m. į užsienio mokslines komandiruotes buvo išvykę 47 institutų moksliniai bendradarbiai, iš jų 19 lankėsi kapitalistinėse šalyse (dauguma vyko į mokslines konferencijas). Humanitarai iš MA institutų į Vakarus buvo išleidžiami itin retai, 1974 m. tik Irenai Merkienei pavyko išvažiuoti į konferenciją Suomijoje. Svečiai iš užsienio humanitariniuose institutuose taip pat dažniausiai būdavo tik iš soclagerio: 1974 m. institutai priėmė 84 užsienio mokslininkus, iš jų tik 23 buvo iš kapitalistinių šalių⁷⁷.

Plečiantis tarptautiniams moksliniams ryšiams, buvo stiprinama ir šių ryšių kontrolė. 1974 m. prie LSSR aukštojo ir specialaus vidurinio mokslo ministerijos buvo sudaryta mokslinių-techninių ir kultūrinių ryšių su užsienio šalimis komisija, kuri be kita ko turėjo tvirtinti kandidatus į užsienio komandiruotes. Galutinį sprendimą dėl Lietuvos mokslininkų stažuotėių užsienyje ir užsieniečių stažuotėių Lietuvos aukštosiose mokyklose kiekvienu konkrečiu atveju priimdavo LKP CK, atsižvelgdamas į minėtos komisijos ir KGB nuomonę. Po kelių incidentų, įvykusių aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, stažuotojų atrankos kontrolė buvo gerokai sugriežtinta. Antai 1980 m. LKP CK rekomendavo LSSR aukštojo ir specialaus vidurinio mokslo ministerijai atidėti istorikų Romo Vaštoko ir Prano Zundės, matematikos profesoriaus Kęstučio Šalkausko stažuotes VU. 1981 m. ant LSSR aukštojo ir specialaus vidurinio mokslo ministerijos siūlymo priimti stažuotei ir paskaitų

⁷³ LSSR Kultūros ministerijos ataskaita apie užsienio ryšius 1975, *ibid.*, b. 462, l. 132.

⁷⁴ LSSR Kultūros ministerijos ataskaita apie užsienio ryšius 1976, *ibid.*, b. 496, l. 81.

⁷⁵ Pažyma apie LSSR Aukštojo ir spec. vidurinio mokslo ministerijos mokslinius-techninius ir kultūrinius ryšius su užsienio šalimis 1969 m., LCVA, f. R-1019, ap. 3, b. 211, l. 5.

⁷⁶ Užsieniečių, kurie 1976 m. lankėsi respublikos aukštosiose mokyklose sąrašas, *ibid.*, b. 270, l. 43-44

⁷⁷ LSSR MA 1975 m. vasario 6 d. raštas LSSR URM, *ibid.*, b. 244, l. 55.

skaitymui į Vilniaus inžinierinį statybos institutą Raimundą Kudukį, kuris tuo metu buvo JAV aplinkos apsaugos federalinės komisijos narys, LKP CK ideologijos sekretorius Lionginas Šepetys užrašė rezoliuciją: „Nematau jokios reikalo ir būtinybės priimti šį lektorių biznesmeną“⁷⁸.

Devintojo dešimtmečio pradžioje buvo susirūpinta ir nepakankama MA institutų užsienio ryšių kontrole. 1980 m. LSSR MA darbą tikrinusi SSRS valstybinio mokslo ir technikos komiteto komisija be kita ko atkreipė dėmesį į tai, kad MA registruojami tik dalykiniai susitikimai su mokslininkais užsieniečiais, tačiau neregistruojama korespondencija su užsienio organizacijomis. Taip pat priekaištaujama, kad nevisiškai laikomasi nustatytos tvarkos Glavlitui pateikti mokslininkų pranešimus, skaitomus tarptautinėse konferencijose⁷⁹. Po šio patikrinimo ir po to, kai 1982 m. vasarį LKP CK biuras patvirtino „Užsienio delegacijų, grupių ir atskirų užsieniečių priėmimo Lietuvos TSR reglamentą“, LSSR MA buvo priversta imtis papildomų biurokratinių priemonių tarptautinių mokslinių ryšių kontrolei užtikrinti. 1982 m. kovo mėnesį buvo surengtas Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Baltarusijos MA užsienio ryšių skyrių darbuotojų pasitarimas, kuriame dalyvavo ir SSRS MA užsienio ryšių valdybos vadovai. Tų pačių metų rudenį LSSR MA prezidiumas patvirtino keletą potvarkių, kuriais buvo griežtinama atskaitomybės už užsienio komandiruotes tvarka. Kaip teigiama LSSR MA ataskaitoje apie tarptautinius ryšius 1982 m., „institutuose sustiprėjo darbas, parenkant kandidatus užsienio komandiruotėms. Pasitaikė atveju, kada institutuose buvo atsisakyta rekomenduoti atskirus mokslininkus išvykti į užsienį“⁸⁰.

Į užsienio šalis vykstantys kultūros ir mokslo darbuotojai, kaip ir visi kiti Sovietų Sąjungos piliečiai, turėjo pereiti sudėtingą, kelių pakopų patikrinimo procedūrą. Galutinį sprendimą dėl leidimo išvykti priimdavo aštuntojo dešimtmečio pradžioje prie LKP CK įsteigta speciali Išvykų į užsienį komisija. Jeigu asmuo į užsienį vykdavo ne privačiai, o žinybiniu ar organizuoto turizmo kanalu (dauguma), atsakingas atitinkamos institucijos pareigūnas į LKP CK komisiją turėjo pristatyti: institucijos vadovo tarpininkavimo raštą, biografinę pažymą („objektyvka“), asmens išvykimo bylą (anketa ir autobiografija), charakteristiką-rekomendaciją iš darbovietės pirminės partinės organizacijos (vykstant į kapitalistines šalis, ją turėjo patvirtinti partijos rajono komitetas) [priedas nr. 7]⁸¹. Tarp šių dokumentų svarbiausia buvo paties vykstančiojo užpildyta anketa, kuri prieš priimant sprendimą komisijoje buvo perduodama patikrinti KGB. Tuo atveju, kai KGB neturėdavo duomenų, dėl kurių būtų galima prieštarauti išvykai, buvo dedamas atitinkamas spaudas, o jeigu tokių duomenų atsirasdavo – parengiama trumpa pažyma. Neigiami KGB atsakymai

⁷⁸ LYA, f. 1771, ap. 259, b. 220, l. 47.

⁷⁹ LSSR MT Mokslo ir technikos skyriaus 1980 m. gruodžio 10 d. pažyma apie priemones, sprendžiant problemas, išskeltas SSRS valstybinio mokslo ir technikos komiteto vykdyto patikrinimo metu, LYA, f. 1771, ap. 257, b. 199, l. 7.

⁸⁰ LCVA, f. R-1019, ap. 3, b. 336, l. 191.

⁸¹ LKP CK Išvykų į užsienį komisijos instrukcija „Dėl dokumentų užpildymo išvykoms į užsienio šalis“, LYA, f. K-1, ap. 6, b. 331, l. 22-23.

dažniausiai buvo motyvuojami tuo, kad apie prašantį leidimo išvykti turima operatyvinės informacijos, keliančios įtarimų dėl jo politinio lojalumo; kad turi giminystės ryšių arba susirašinėja su užsienyje gyvenančiais asmenimis, kurie aktyviai dalyvauja antikomunistinėje veikloje.

Su asmenimis, vykstančiais į komandiruotes ar organizuoto turizmo kanalu, KGB paprastai didesnių problemų neturėdavo, nes nepageidaujami kandidatai į tokias keliones buvo gana efektyviai atsijojami dar ankstesnėse atrankos pakopose. Ypatinę reikšmę čia turėjo charakteristikos-rekomendacijos, kurios turėjo atspindėti ne tik asmens charakterio bruožus, dalykines savybes, bet ir jo „politinį veidą“. Instrukcijose dėl charakteristikų išdavimo į užsienio šalis vykstantiems asmenims buvo primygtinai nurodyta, kad „išvykoms rekomenduojami geriausi kolektyvo nariai, pasižymėję gamyboje (moksle), visuomeninėje-politinėje ir kultūrinėje veikloje, teisingai besielgiantys kolektyve, šeimoje ir buityje, politiškai subrendę ir morališkai pastovūs, sugebantys deramai atstovauti tarybų šalį užsienyje“⁸². LKP CK taip pat reguliariai primindavo institucijų vadovams ir pirminių partinių organizacijų pirmininkams apie jiems grėšiančią asmeninę atsakomybę už nepagrįstas rekomendacijas. Vis tik ir LKP CK išvykų į užsienį komisija pakankamai dažnai neduodavo leidimų vykti į kapitalistines šalis. Pavyzdžiui, 1975 m. išvykoms į Vakarų valstybes žinybiniu ir turistiniu kanalu buvo rekomenduota 4730 asmenų, neleista vykti 837, arba 17 proc.⁸³

Žymiai dažniau LKP CK ir KGB tekdavo įsikišti išduodant leidimus kelionėms į užsienio šalis privačiu kanalu. Šiuo atveju dokumentai pirmiausia buvo pateikiami LSSR VRM vizų ir registracijos skyriui, iš kur keliaudavo į KGB, kurio sprendimas paprastai jau būdavo galutinis. Analogišku būdu buvo tikrinami ir visi į Lietuvos SSR norintys atvažiuoti užsieniečiai. Devintojo dešimtmečio pradžioje KGB neigiamai atsakydavo į daugiau nei pusę privačių prašymų duoti leidimą išvykti į kapitalistines šalis. Beveik pusė užsieniečių iš Vakarų šalių taip pat negaudavo leidimo įvažiuoti į Lietuvos SSR teritoriją, jeigu jie norėdavo atvykti privačiu kanalu. LKP CK išvykų į užsienį komisija nagrinėjo ne visas, o tik kai kurias svarbesnes privačių išvykų į užsienį bylas. Komisijos požiūris į mėginančius išvykti šiuo būdu taip pat buvo daug griežtesnis. 1975 m. ji svarstė 468 privačius prašymus laikinoms išvykoms į kapitalistines šalis ir priėmė 366 neigiamus sprendimus (78 proc.)⁸⁴, 1986 m. iš 1519 prašymų atmesta 853 (56 proc.)⁸⁵.

KGB aktyviai dalyvavo ne tik atrenkant kultūrinės komunikacijos su Vakarais dalyvius, bet ir sekant atrankos barjerus praėjusius asmenis. Dirbant šį darbą, pagrindinis įrankis, žinoma, buvo agentūrinis tinklas, nuolat plečiamas ir tobulinamas. 2-oji valdyba, vienas svarbiausių LSSR KGB

⁸² LLMA, f. 342, ap. 4, b. 434, l. 127.

⁸³ LKP CK Išvykų į užsienį komisijos ataskaita apie darbą 1975 m., LYA, f. 1771, ap. 251, b. 73, l. 33.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ LKP CK Išvykų į užsienį komisijos ataskaita apie darbą 1986 m., LYA, f. 1771, ap. 270, b. 16, l. 31.

padalinių, vykdžiusių užsienio ryšių kontrolę, 1984 m. turėjo 379 agentus, iš jų 32 buvo aukštųjų mokyklų dėstytojai, 52 mokslinių institutų bendradarbiai, 14 žurnalistų, 7 dailininkai, 7 muzikantai, 5 fotografai, 2 rašytojai ir 2 architektai⁸⁶. Panaudojant juos, buvo renkama informacija apie KGB dominusius užsienio piliečius, jų politines pažiūras, įtartinus jų ryšius su Lietuvos gyventojais, taip pat per agentūrą mėginta daryti užsieniečiams atitinkamą politinį poveikį. Patikimiems KGB agentams buvo sudarytos žymiai palankesnės sąlygos vykti į mokslines komandiruotes ar kultūrinius renginius Vakarų šalyse. Prieš išvykas jie gaudavo konkrečias užduotis [priedas nr. 8], o grįžę turėdavo pateikti išsamius pranešimus apie jų įvykdymą. Dauguma KGB agentūros tinklui nepriklausiusių asmenų po išvykų į kapitalistines šalis taip pat buvo apklausiami KGB darbuotojų.

Nors KGB labiau domėjosi tikslųjų ir gamtos mokslų srities atstovų iš Vakarų ryšiais su kolegomis Lietuvoje (vadinamoji mokslinė-techninė žvalgyba ir kontržvalgyba), nepalikti nuošalyje ir humanitarai. Ypač aktyviai rinkta informacija apie baltistikos studijų institucijas ir atskirus tyrinėtojus. Daugiausia dėmesio KGB skyrė JAV įsikūrusiai Baltijos studijų rėmimo asociacijai (*Association for the Advancement of Baltic Studies*, toliau – AABS), kuri vertinta kaip vienas svarbiausių „ideologinės diversijos“ centrų. Siekiant sumažinti AABS įtaką baltistikos tyrimų srityje, mėginta remti kitus, mažiau antisovietiskai angažuotus Baltijos studijų centrus. Devintojo dešimtmečio pradžioje kaip galimą atsvarą AABS tikėtasi panaudoti Stokholmo universitete veikusį Baltijos tyrimų institutą, kurio veiklos kryptis nuo 1977 m. dėl įvairių faktorių, taip pat ir dėl aktyvių KGB priemonių pasikeitė: „naujoji instituto vadovybė žymiai prislopino antitarybinę šios institucijos kryptingumą ir dabar kelia sau tikslą tyrinėti realias tarybinio Pabaltijo problemas”⁸⁷. Nuo 1981 m. šio instituto konferencijose buvo leista dalyvauti ir sovietinių Pabaltijo respublikų mokslininkams.

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje LSSR KGB buvo parengtas specialus priemonių planas „Sistema”, numatantis glaudų LSSR KGB padalinių – 2-osios valdybos, 5-osios tarnybos ir 1-ojo skyriaus - bendradarbiavimą siekiant atskleisti užsieniečių neva vykdomas „ideologines diversijas” ir nepageidaujamos informacijos rinkimo atvejus. Esant reikalui, į užsienį vykstantys ar su užsieniečiais Lietuvoje bendraujantys vieno iš minėtų padalinių agentai, gaudavo užduotis ne tik iš savo tiesioginių „globėjų”, bet ir iš kitų suinteresuotų KGB žinybų. Minėti KGB skyriai taip pat buvo įpareigoti operatyviai keistis gaunama informacija apie įtartinus Lietuvos gyventojų ryšius su užsieniečiais. Taigi tiesioginių kultūrinių ir mokslinių ryšių plėtra aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje sietina su jų kontrolės mechanizmo sukūrimu ir stiprinimu. Ši kontrolės sistema

⁸⁶ LSSR KGB antrosios valdybos 1984 m. liepos 15 d. pažyma apie agentūrinį aparatą, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 779, l. 96.

⁸⁷ LSSR KGB 5-osios valdybos 1988 m. gegužės 17 d. pažyma „Apie lietuvių emigrantus Baltijos institute Švedijoje”, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 307, l. 90.

padėjo režimui išvengti potencialiai pavojingų Vakarų kultūros sklaidos per tiesioginius užsienio ryšius pasekmių.

Išvados

Septintojo dešimtmečio viduryje pradėta aktyvi kultūrinių ryšių su išeivija paieška buvo gerai suplanuota sovietų režimo stiprinimo akcija. Svarbiausias jos tikslas buvo ne užmegzti autentišką dialogą tarp dviejų lietuvių kultūros šakų, o įrodyti sovietinės Lietuvos kultūros pranašumą prieš išeivijos puoselėtą kultūrinę tradiciją. Išeivijos meninės, o juo labiau intelektualinės kūrybos reprezentacija Lietuvoje iki pat devintojo dešimtmečio pabaigos buvo labai selektyvi ir dažniausiai siejama su jos autorių reveransais sovietinei kultūros politikai. Be to, galimą neigiamą išeivių kūrybos poveikį stengtasi neutralizuoti atitinkamomis jos interpretacijomis.

Nors pagrindiniai sovietų režimo tikslai plėtojant kultūrinius ryšius su išeivija visą laiką išliko tie patys, galima išvelgti ir keletą taktinių laikysenos pokyčių. Pirmajam etapui, trukusiam nuo septintojo dešimtmečio vidurio iki 1972 m., būdingas sąlyginai didelis atvirumas išeivijos atžvilgiu vėliau išblėso, stiprėjant bendrai viešojo gyvenimo ideologizacijai ir išaiškėjus, kad kai kurios išeivijos jėgos siekia kultūrinius ryšius panaudoti režimo griovimui iš vidaus. Aštuntajame dešimtmetyje ir devintojo dešimtmečio pirmoje pusėje pagrindinis dėmesys skirtas bendravimui su pavieniais žymiais išeivijos kultūros veikėjais ir jaunimu. Tik devintojo dešimtmečio viduryje, režimui tampant vis atviresniam, vėl imta daug drąsiau bendrauti su liberaliaja išeivijos srove.

Sovietų režimo politika tiesioginės kultūrinės komunikacijos su Vakarais atžvilgiu buvo prieštaringa. Viena vertus, nagrinėjamu laikotarpiu Lietuvoje Vakarų kultūros recepcijos galimybės pamažu didėjo: publikuojama daugiau ir įvairesnių grožinės literatūros kūrinių, dažniau atvyksta Vakarų šalių muzikiniai kolektyvai, plečiasi tiesioginiai ryšiai tarp Vakarų ir Lietuvos kūrybinės bei mokslinės inteligentijos atstovų, apie Vakarų kultūrą daugiau ir objektyviau rašoma kultūrinėje sovietų Lietuvos spaudoje. Kita vertus, prie naujų sąlygų operatyviai buvo priderinta ideologinės kontrolės sistema, įgalinusi gana efektyviai kontroliuoti Vakarų kultūros sklaidą.

Leidybos planuose daugėjant Vakarų autorių knygų, o kino teatrų repertuaruose – Vakarų gamybos kino filmų, nagrinėjamu laikotarpiu buvo išstobulinta jų kupiūravimo ir perdirbimo technika. Be to, Vakarų literatūros vertimų oficialios leidybos plėtrą turėjo kompensuoti vis didesnis priėjimo prie užsienio literatūros originalo kalba varžymas. Iš audiovizualinių menų bene didžiausią izoliaciją nuo Vakarų įtakų patyrė dailė ir teatras, tuo tarpu muzikos, kino ir meninės fotografijos diskursai buvo žymiai atviresni Vakarų kultūros laukui. Skrupulinga vykstančiųjų į Vakarų šalis ir iš ten atvykstančiųjų atrankos tvarka, nustatyta aštuntajame dešimtmetyje, taip pat leido režimui smarkiai sumažinti galimas neigiamas tiesioginių ryšių pasekmes.

Pridedamų dokumentinių šaltinių sąrašas

1. 1972 m. rugpjūčio 14 d. patvirtintas LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių, nukreiptų prieš „Santaros-Šviesos” federaciją, planas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 689, l. 263-278.
2. LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, kaip užtikrinti kontražvalgybinę į lietuvių k. kursus VVU 1977 m. atvykstančios lietuvių kilmės užsieniečių grupės priežiūrą, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 299, l. 118-122.
3. LSSR URM spaudos ir informacijos skyriaus 1983 m. kovo 15 d. pažyma „Apie antitarybinių emigracijos laikraščių reakciją į kai kurias tarybinės spaudos publikacijas“, LCVA, f. R-1019, ap. 3, b. 346, l. 24-30.
4. LSSR KGB pirmininko E. Eismunto 1987 m. liepos 31 d. raštas LKP CK „Apie respublikos kultūros fondo papildymą”, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 332, l. 175-176.
5. 1973 m. lapkričio 2 d. LSSR Glavlito vykdyto patikrinimo, kaip vykdoma instrukcija „Dėl kapitalistinių šalių literatūros įsigijimo, saugojimo ir panaudojimo tvarkos”, aktas, LNB RS, f. 178, b. 2, l. 2-5.
6. LSSR Valstybinės Filharmonijos pažyma apie 1974 m. Lietuvoje įvykusius užsienio atlikėjų koncertus, LCVA, f. R-1019, ap. 3, b. 244, l. 161-167.
7. LKP CK Išvykų į užsienį komisijos instrukcija „Dėl dokumentų užpildymo išvykoms į užsienio šalis”, LYA, f. K-1, ap. 6, b. 331, l. 22-27.
8. LSSR KGB 1980 m. kovo 17 d. pažyma apie užduotį agentui „Vokė”, vykstančiam į JAV, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 452, l. 121.